डोंगरीच्या तुरुंगांतील आमचे एकशें एक दिवस.

M 1703

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ॥
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

उत्तररामचरित

या हकीकतीचा पसारा तुरुंगांतील आमचे तीन महिन्यांतील प्रकार व व्यवहार विषयक. या [illegible] [illegible] अनुक्रम लिहिला आहे. लिहिणाराचा अनुभव काय तो सत्या एकाच तुरुंगाचा आहे हे खरें. तरी शितावरून भाताची परीक्षा. या न्यायानें वाचकांना तुरुंग-स्थितीचें साधारण अनुमान करितां येईल!

कोल्हापुर प्रकरणाच्या संबंधानें लोकांच्या अटके-ळीचा जसा फार्स झाला तसा दुसऱ्या संबंधानें पूर्वी कधींच झाला नसेल! लोकांना वाटत होतें कीं, पत्रकर्ते निदान दंडावर तरी सुटतील, पण जज्जांनीं

[illegible]

आणि जूरीनें त्यांची पत्तीच उडविली! पत्रकर्त्यांना मात्र अशा प्रकारची भुरळ पडली नव्हती; कोल्हापुरास काढलेल्या कमिशनाचें 'ऑफस्' होऊन टाळ्या वाजवीत मंडळी परत आली त्याच वेळीं आपल्या खटल्याचा काय निकाल होणार हें पत्रकर्त्यांच्या लक्ष्यांत चांगलें येऊन चुकलें होतें. न्यायासनापुढें खटला शाबीत होण्यास कशा प्रकारचा पुरावा लागतो, याची ज्यांना बरोबर कल्पना नसते, त्यांची अशीच निराशा होते. न्यायाधीश आणि पंच पुराव्याच्या आधारानें आपले फैसल करितात; लोकांचे फैसल त्यांच्या मनोविकारांप्रमाणें चालतात. असो.

कैद्यांना 'द्वेषाच्या' चाजांतून मुक्त करून अविचारांचे लेख लिहिल्याबद्दल शिक्षेची सुनावणी केल्यानंतर हायकोर्ट उठलें, व मंडळी खालीं तोंडें घालून आपापल्या घरीं चालती झाली. नंतर आम्हांला माडीवरून खालीं आणून तळमजल्यांतल्या एका कोठडींत ठेविलें. सहा वाजण्याच्या सुमारास घोड्याच्या दोन गाड्या आणवून त्यांत आम्हांला व्यवस्थेनें बसविलें; व आमच्या बंदोबस्ताकरितां बरोबर शिपाईलोकांचा पहारा देऊन बिनभाड्याच्या घराकडे आमची रवानगी केली. आमच्या समजुतीप्रमाणें देशाच्या बऱ्यासाठीं आम्हीं आरंभिलेले

उद्योग, करवीरस्थ प्रभूचें चांगलें व्हावें ह्मणून आह्मीं लिहिलेले लेख, खटला उभा राहिल्यावर आह्मांस व व आमच्या मित्रमंडळीस पडलेली दीर्घ यातायात, लोकांची आमच्यावर बसलेली प्रीति आणि त्यांच्याशीं आमचें वर्तन, आमच्या देशाची स्थिति, आणि जगांतील न्यायपद्धति वगैरे अनेक विषय झपाट्यानें आमच्या डोक्यांतून जात आहेत तों आमच्या गाड्या तुरुंगाच्या दारापाशीं येऊन ठेपल्या. त्यांतून खालीं उतरून दिंडीं-तून आंत शिरतांना आमच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी. आंत गेल्यावर आम्ही थोडा वेळ स्वस्थ बसलों; नंतर घरचे कपडे उतरून टाकल्यावर सरकारी वार्डरानें खालपासून वरपर्यंत आमची झडती घेतली व आह्मांस तुरुंगचे पोपाक दिले. या पोषाखांत तीन डाग असतात; (१) तुमान किंवा गुडघ्यांइतका सईल चोळणा; (२) कोपरांइतक्या अस्तन्यांचा सदरा; (३) आणि वाटोळी टोपी. हीं वस्त्रें खादीचीं केलेलीं असून मज-बूत, व थंडीवाऱ्याला सहसा दाद देणारीं नसतात. हीं दर आठवड्यास एकदां धुवून मिळतात. याखेरीज स्नान करावयाचें असलें ह्मणजे त्या वेळेपुरती रुंद लंगोटी मिळते. ही लंगोटी घालतांना करदोट्याची गरज न

लागावी अशी तिच्यांत खुबीची सुधारणा केलेली आहे ! माझी प्रकृति जात्या शैत्यखोर असल्यामुळें मला वारंवार पडसें होई; तेव्हां जमादाराच्या परवानगीनें शिप्यापासून (तो तरी एक कैदीच होता) नाक पुसण्यासाठीं मीं एक वीत दीडवीत फडकें मिळविलें, तें माझ्यापाशीं आह्मी सुटेतोंपर्यंत होतें !

वस्त्रपरिधान झाल्यावर आमचीं नांवें रजिष्टर झालीं; व लत्ताकपड्याचीं टिपणें होऊन त्यांच्यावर आमच्या सह्या घेतल्यावर निजण्यासाठीं आम्हांस तग्ळांत (Trial yard cells) नेलें; तेथें एका दगडी फरशीच्या पण बिनढेकणी खोलींत आम्हां सगळ्यांस कोंडून घालून व आमच्या अंगावर दहा बारा फाटकीं तुटकीं घोंग-ड्यांचीं रखटीं फेंकून देऊन कोंडण्यास आलेला शिपाई दाराला जंगीं कुलूप लाऊन चालता झाला. त्या रात्रीं पोटांत थंडी, बाहेर थंडी व थंडप्रकृति असल्यामुळें मी उजाडेपर्यंत सगळे तास मोजिले; व माझ्या प्रमा-णेंच सरासरी बाकीच्यांची स्थिति होती. सुमारें सात आठ वाजण्याच्या सुमारास आह्मांस तेथून काढून क्लार्कच्या हपिसांत आणिलें तथला विधि आटपण्यास पक्के दोन तास लागले; प्रथम आमचें वजन करून नंतर शरीराची उंची, डोक्याचा परिघ व पावलांची लांबी

घेतली, व अंगावरील ठळक ठळक निशाण्या टिपल्या. पुढें तुरुंगाच्या नेटिव मेडिकल असिष्टणानें कोणास कांहीं स्पर्शरोग आहे किंवा नाहीं याचा तपास करून देवी काढल्या न काढल्याची चौकशी केली व आपल्या बुकांत सर्व माहिती लिहून घेतली. इतक्यांत गोरा डाक्तर आला; त्याबरोबर क्लार्कच्या अफिसांतून डाक्तराच्या अफिसांत आह्मांला नेलें. तेथें त्यानें सदरे काढवून देवी वगैरे काढल्या आहेत कीं नाहीं हें पाहिलें. तेथून क्लार्कच्या आफिसांत आह्मी पुनः परत आलों. पुढें हेडक्लार्कच्या आफिसांत थोडीबहुत चवकशी झाल्यावर, आम्हांस तुरुंगाच्या गोऱ्या सुपरिंटेंडन्टापुढें नेऊन उभें केलें, व आमच्या लत्ताकड्यांची यादी पहिल्या क्लार्कनें वाचिली. ती बरोबर आहे असें आह्मीं सांगितल्यावर आह्मांला तेथून काढून हाटलीवर (Hard labour yard) नेलें. इतका प्रकार होईपर्यंत सुमारें अकरा वाजण्याचा बेत आला. नंतर सर्वांस परसाकडणें, तोंडधुणें घालून जेवायला नेलें. प्रत्येक कैद्याला अन्न घेण्यासाठीं एकेक लोखंडी टकोरें दिलेलें असतें. या पात्राची आकृति कशी असते ह्मणाल तर आपल्या कढईसारखी असते, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; भेद इतकाच कीं कढईला कड्या असतात, त्या टको-

त्याला नसतात. पहिल्या दिवशीं अन्न पुढें आल्याबरोबर त्याचा अमंगळ दर्प आह्मांस दुःसह वाटला, व तोंडांत दोन तीन शितें जाण्याबरोबर ओकारी आली. मग थोडेंसें पाणी पिऊन घेतल्यावर शिपायांनीं आह्मांस एका बराकींत कोंडून घातलें; तेथें आह्मी संध्याकाळचे चार वाजेपर्यंत पडून होतों. तुरुंगांतल्या बराकी सरास-रीनें लोखंडी गज मारलेल्या धर्मशाळेसारख्या असतात असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. चार वाजल्यावर बाहेर काढून आम्हांस संध्याकाळचें जेवण दिलें, व सहा वाजण्याच्या सुमारास बराकीच्या दुसऱ्या मजल्यावर निजण्याच्या कोठड्या आहेत, त्यांत कोंडून घातलें. ही पहिल्या दिवसाची हकीकत झाली, व हीच सगळ्या दिवसांची होय असें ह्मटलें तरी चालेल. बिनमजुरी कैद्यास तुरुंगांत जेऊन बसण्याखेरीज दुसरें कांहीं एक काम नसतें. उद्योगांत गढलेल्या मनुष्यास दोन घटका स्वस्थ बसण्यास फुरसत केव्हां सांपडेल असें झालेलें असतें; पण आह्मांला तेथें कांहींच उद्योग नसल्यामुळें दोन दिवसांत बसण्याचा कंटाळा आला. बाहेर असतां कामकाज आटोपून फिरावयास निघण्याची वेळ ती तुरुंगांत निजण्यासाठीं कोंडून घालण्याची वेळ असते. संध्याकाळचे पांच साडेपांच वाजल्यापासून दुसऱ्या

दिवशीं सकाळीं सहा साडेसहा वाजेपर्यंत तेरा फुटांच्या चौरस खोलींत दोघां चौघांनीं निजून राहणें बरेंच कठीण आहे. प्रत्येक खोलींत रात्रीं लघवीस व शौचास जाण्यासाठीं एकेक लोखंडी कुंडी ठेविलेली असते. बराकी आणि खोल्या लोटून पुसून दररोज साफ केल्या जातात, व कुंड्या उचलून नेऊन त्या साफ करण्याचें, व साफ झाल्यावर त्या जागच्या जागीं परत आणून ठेवण्याचें काम भंग्यांकडेस असतें. हे भंगीही कैदीच असतात. तुरुंगांत गेल्याबरोबर शेंडी काढून टाकितात, त्यामुळें उवा वगैरेंचा त्रास होत नाहीं. पहिले पंचवीस दिवस आम्हांस पराकाष्ठेचे जड गेले. तुरुंगांतील अन्नाची रुचि येऊं लागून तें अंगवळणीं पडेपर्यंत फार त्रास झाला.

पाकसिद्धि व जेवणः—इतर तुरुंगांत काय व्यवस्था असेल ती असो, पण डोंगरीच्या तुरुंगांत तरी जातीचा भेदाभेद नाहीं. आम्ही होतों तोंपर्यंत स्वयंपाक करण्याकडे आठ नऊ हिंदु कैद्यांची नेमणूक असे. बंबानें किंवा पोहऱ्यानें विहिरीचें पाणी ओढण्याचें काम एक किरिस्ताव, व दुसरा मुसलमान अशा दोघांकडे होतें. स्वयंपाकाला, भांडीं घासण्याला व कैद्यांचें परसाकडणें, तोंडधुणें वगैरेला लागणारें सर्व पाणी यांना पुरवावें लागत असे. जेवायाला डोंगरीच्या

तुरुंगांत सकाळीं भात आणि डाळ (आमटी) असतात, व संध्याकाळीं गव्हाची रोटी किंवा बाजरीची भाकरी आणि कसलीतरी भाजी असते. आठवड्यांतून चार रोट्या आणि तीन भाकरी मिळतात. त्यांपैकीं रविवारच्या पोळीस आणि गुरुवारच्या भाकरीस थोडेंसें तूप चोपडलेलें असतें. सकाळीं भाताबरोबर खाण्यास एक दोन कांदेहि मिळतात. डाळीला व संध्याकाळच्या पातळ भाजीला लसणेची फोडणी असते. कांदा, लसूण खाणेची ज्यांना संवय नाहीं, त्यांची तुरुंगांत फार उपासमार होते, व त्याचमुळें १०१ दिवसांत टिळकांचें २४ पौंड आणि माझें १६ पौंड मांस नाहींसें झालें! तुरुंगांत गेल्यावर पहिले कांहीं दिवस संध्याकाळीं कांद्याबटाट्यांची पातळ भाजी मिळे; पण पुढें एकदां जो मुळ्यांचा पाला लागला त्यानें आमची बाहेर पडेपर्यंत पाठ पुरवली. ही भाजी इतकी खराब असते कीं, ती आम्हीं कधींच तोंडांत घातली नाहीं. सकाळच्या डाळीपैकीं कांहीं डाळ एका मडक्यांत राखून ठेऊन त्याबरोबर संध्याकाळच्या भाकऱ्या किंवा रोट्या खात असूं. तुरुंगांत गेल्याबद्दल आम्हांस कधींच वाईट वाटलें नाहीं. पण तेथलें अन्न पुढें आलें ह्मणजे मात्र वाईट वाटे. १८७६ सालापूर्वीं बिनमजूरीच्या कैद्यांस

आपापलें जेवण हवें असल्यास बाहेरून आणविण्याची परवानगी असे, असें सांगतात; आमच्या वेळेस असें असतें तर आह्मी कदाचित् वजनानें एक दोन पौंड वाढून बाहेर पडलों असतों! तुरुंगांतील धान्य हलक्या दराचें असतें इतकेंच नाहीं, तर अन्नही फार वाईट रीतीनें तयार करितात. तेथें विशेष खप म्हणजे झाडा बंद होण्याच्या औषधाचा असतो. आम्हांपैकीं प्रत्येकास हगवणीची पाळी द्यावी लागली!

झोंपः––दररोज बारा किंवा तेरा तास झोंप घेण्यासाठीं एके ठिकाणीं कोंडून राहणें अत्यंत दुःसह आहे. नित्य उठून पांच सात तास गोष्टी तरी कुठल्या सांगाव्या, किंवा चर्चा करण्यास नवीन विषय तरी कोठले आणावेत? शिवाय रोजरोज त्याच मनुष्यांशीं बोलत बसण्याचा कंटाळा येतो, हें सर्वत्र अनुभवप्रसिद्ध आहे. आमचे आंथरण्यापांघरण्याचे हाल होते, असें नाहीं. तसेंच खोल्यांतून वाराही चांगला खेळत असे; पण उजेड नसल्यामुळें फार त्रास होई. सगळ्या तीन महिन्यांत आम्हीं चांदोबास एकदां किंवा दोनदां मोठ्या खटपटीनें गजांतून पाहिलें! आठ दहा दिवस सुरवंटांमुळें फार बेजार झालों होतों. निजण्याच्या घोंगड्यांच्या पदरांत सुरवंट चिरडले ह्मणजे कशी मजा

होते, हें सर्वांना ठाऊक आहेच. शिवाय अन्नांत मिरची फार पडत असल्यामुळें चौघांपैकीं दोघां तिघांस तरी परसाकडेला निदान एकेक वेळ व लघुशंकेस दोन तीन वेळां बसणें भाग पडे. इतकी घाण झाल्यावर तेरा फूट चौरस खोलींतील हवा, कितीही व्हेंटिलेशन असलें तरी कितपत स्वच्छ राहील, याचा तर्क करणें वाचकांवर सोंपवितों !

व्यवसायः—पहिल्या पंचवीस दिवसांत टकोरें घांसण्याशिवाय दुसरा कांहीं व्यवसाय नव्हता. पण तें काय बिचारें, लोखंडाचें असून दोन तीन दिवसांत रुप्यासारखें पांढरें सफेत झालें. पांच सांत दिवस लोटल्यावर तर एकसारखी मांडी ठोकून बसण्याचा इतका कंटाळा आला कीं, आह्मांस सक्त मजूरीची शिक्षा होती तरी आनंदानें दिवस गेला असता असें वाटूं लागलें ! पण हे सगळे मनांतील मांडे ! सुपरिंटेंडन्ट तरी कायद्याबाहेर बिनमजुरीच्या कैद्यांस काम कसें सांगणार ? मग एके दिवशीं आम्हीं फारच विनवणी केली, तेव्हां त्यानें आमच्याकडून एक लेखी अर्ज घेऊन आपल्या वरिष्ठाकडे पाठविला. जनरल सुपरिंडेंडन्ट आफ जेल्स डाक्तर **ऋक** शांक यांनीं आह्मांवर जे उपकार केले ते आमच्यानें कधींही फिटणार नाहींत. अर्ज येऊन पोहोंच-

त्याबरोबर त्यांनीं सदय होऊन आम्हांस पुस्तकें वाचण्याची, व कागद, शाई वगैरे घेऊन भाषांतरें वगैरे करकरण्याची परवानगी दिली. त्यामुळें कारागृहवास म्हणून जो म्हणतात तो आम्हांला पहिल्या पंचवीस दिवसांनंतर फारसा भोंवला नाहीं. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत वाचण्यांत किंवा लिहिण्यांत वेळ जाई; व दिवसा मानसिक श्रम झाल्यामुळें रात्रीं चार पांच तास तरी चांगली झोंप लागे. पण पुढें पुढें जसजशीं मेंदूची आणि शरीराची शक्ति क्षीण होत चालली, तसतसें वाचण्यावर देखील मन लागेनासें झालें, व शेवटल्या आठ दिवसांत हवीं तितकीं पुस्तकें आणि हवे तितके कागद जवळ असतांही मीं एक ओळ देखील वाचिली नाहीं किंवा एक टांक देखील ओढिला नाहीं.

करमणूकः—आपआपसांत हळू हळू गोष्टी सांगण्याखेरीज, किंवा अकरा वाजल्यावर बराकींत कोंडून घातल्यावर तेथें फिरण्याखेरीज दुसरी कांहींही करमणूक नसे. टिळकांचा आणि माझा नाना तऱ्हेच्या विषयांवर वाद करण्यांत पुष्कळ वेळ जाई. कित्येकदां तर आम्हीं रात्रींच्या रात्री बोलत घालविल्याचें मला आठवतें. मी 'एम्.ए' करितां व टिळक 'एल्. एल्. बी' करितां अभ्यास करण्यासाठीं कालेजांत राहिलों असतां

सरकारी नौकरी न पत्करितां देशसेवेंत आयुष्य घालविण्याचा ज्या दिवशीं निश्चय केला त्या दिवसापासून आम्हीं जें जें बोललों चाललों होतों त्याची पुनः पुनः आठवण होऊन अनेक वेळां पुनरावृत्ति होत असे. अमुक गृहस्थाला क्यांपमध्यें भेटायाला गेलों असतां परत येतांना काळोखांत वाट चुकून बारावर दोन वाजण्याच्या सुमारास फिरत। फिरतां बंडावर कसे येऊन ठपलों; शाळेच्या संबंधानें विष्णुशास्त्र्यांशीं बोलणें लावण्यास गांवांत गेलों असतां कालेजाला परत येतांना थंडीनें कितीतरी कुडकुडलों; वचन दिलें असतां शाळा आणि छापखाना काढला त्या वेळेस कोणकोणत्या लोकांनीं मागें घेतलें; असल्या फंदांत न पडणारे कोण कोण मनुष्य त्यांस घेरतां आले; आपले मूळचे हेतु कोणते, व ते कितपत सिद्धीस गेले आहेत; शास्त्री बोवांच्या अकालीं मृत्यूनें आपल्या उद्योगांस केवढा धक्का बसला; आम्हीं आरंभिलेलीं कामें आमच्या हयातींत, व आमच्या पाठीमागें कित्येक वर्षे अप्रतिहत चाललीं तर आमच्या देशस्थितीवर त्यांचा काय परिणाम होईल; या देशावर इंग्रजांचें राज्य झाल्यानें त्याचें कोण कोणत्या बाबतींत हित आणि अनहित होत आहे; लोकशिक्षण उत्तरोत्तर जारीनें पसरत गेलें तर हिंदुस्थानची भावी स्थिति

काय होईल; नेटिव संस्थानांची सुधारणा होण्यास काय उपाय करावे; देशभाषा युनिव्हर्सिटींत आणण्याला कोणती युक्ति काढावी; शाळा आणि कालेज बांधण्यास पैसे कसे गोळा करावे; कोल्हापूर प्रकरणांत आपली चुकी किती, आणि आपणांस भोगावी लागत असलेली शिक्षा कितपत न्याय्य आहे; आपण या तऱ्हेनें येथें अडकून राहिल्यानें लोकांच्या मनावर काय परिणाम होईल; व आपल्या शाळेचें आणि छापखान्याचें किती नुकसान होईल; आणीबाणीच्या प्रसंगीं आपणांस कोण कोण मित्र उपयोगी पडले; व पुढें कोणा कोणाच्या मदतीवर आणि शब्दावर अवलंबून राहतां येईल; आतांप्रमाणें फिरून तुरुंगांत न येण्यासाठीं कोणत्या गोष्टींची खबरदारी ठेविली पाहिजे; फिरून तुरुंगांत यावें लागलें तरी ज्या गोष्टी केल्याच पाहिजेत अशा गोष्टी कोणत्या; वगैरे नाहीं नाहीं त्या विषयांवर आमचा एकेक वेळ येवढ्या जोरानें वाद चाले कीं, आसपासचे शिपाई "हळू बोला, हळू बोला", असा इशारा करीत, व बोलतां बोलतां रात्र निघून जाई. याशिवाय मुंबईतील किंवा पुण्यांतील मित्र भेटले आणि त्यांनीं कांहीं हकीकत कळविली, म्हणजे तिची वाटाघाट करण्यानेंही थोडी बहुत कर्म-

णूक होई. मधून मधून डांबीस कैद्यांना फटके देतांना ते पहाण्यासाठीं सर्वांना एकत्र बोलावीत, त्या वेळेस ते फटके पाहूनही थोडी बहुत सखेद करमणूक होई !

वरील हकीकत थोड्या फेरफारानें सक्त मजुरीच्या कैद्यांसही लागू करण्यासारखी आहे. सगळ्या कैद्यांस त्यांच्या निजण्याच्या जागेंतून सकाळीं सहा सव्वा सहा वाजतां बाहेर काढतात. हाटलींत (Hard Labour yard) दहा शौचकूप आहेत; तेवढ्यांत दीडशेंपासून दोनशें कैद्यांचा विधि पंधरावीस मिनिटांत आटपण्याची मारामार पडते, ह्मणून बहुतेक कैदी तें काम कुंडींतच सारून घेतात. यामुळें निजण्याच्या जागीं सकाळच्या प्रहरीं बरीच घाण असते. सक्तमजुरीच्या कैद्यांना साध्या कैद्यांपेक्षां दररोज संध्याकाळीं दोन औंस अधिक जाडीची भाकर किंवा रोटी मिळते. सक्तमजुरीच्या कैद्यांआधीं सकाळीं अर्धा घंटा व संध्याकाळीं एक घंटा आम्हांला जेऊं घालीत. सुपरिंटेंडेंन्ट यांनीं मेहेरबानी करून आह्मांपैकीं प्रत्येकास एकेक काळ्या मातीचा तांब्या दिला होता, त्यामुळें आम्हांला जेवतांना पाणी पिण्यास सापडे; तसेंच दिवसां किंवा रात्रीं थोडेंबहुत पाणी जवळ भरून ठेवतां येई; सक्तमजुरीच्या कैद्यांस टकोऱ्याशिवाय दुसरें भांडें मिळत

नाहीं, यामुळें त्यांना जेवतांना पाणी पिण्यास सांपडत नाहीं, व त्याबद्दल ते फारशी फिकीरही करीत नाहींत. जेवण झाल्यावर एके ठिकाणीं लोखंडाचे पोहरे आणि त्याच धातूच्या रुंद तोंडाच्या पंचपात्र्या किंवा टमरेलें ठेवलेलीं असतात, तीं घेऊन हवें तितकें पाणी एका दमासरशीं पिऊन घेण्याची मोकळीक असते ! काम करितां करितां, किंवा एखादे वेळेस रात्रींही तहान लागल्यास पाणी पिण्यास मिळण्याची सोय केलेली असते. मुसलमान, हिंदु, व किरिस्ताव यांच्या निरनिराळ्या रांगा करून अन्न वांटण्याची चाल आहे. पीठ आणि कणीक जोखून भाकरी व रोटचा केलेल्या असतात; भात, डाळ, व भाजी देण्याचीं ठरलेलीं मापाचीं भांडीं आहेत. रविवारीं सक्तमजुरीच्या कैद्यांस सकाळच्या झाडसारवणाखेरीज संध्याकाळपर्यंत दुसरें काम नसतें; या दिवशीं सगळ्या कैद्यांस संध्याकाळीं चार वाजल्याबरोबर जेऊं घालून पांच वाजण्याच्या आंत निजण्यासाठीं कोंडून घालतात. सक्तमजुरीच्या व साध्या कैद्यांस एके ठिकाणीं मिसळूं देत नाहींत. साडे सहापासून दहा, अकरापासून दोन, व आडीचपासून पांच, एकून साडे नऊ घंटे सक्तमजुरीवाल्यांना डोंगरीच्या तुरुंगांत काम करावें लागतें. दोन आणि अडीच यांच्या

दरम्यान हव्या त्या कैद्याला विहिरीच्या पाण्यानें आं-घोळ करून घेण्याची मोकळीक असते. प्रत्येक कैद्यास जरूर वाटेल तर महिना दीड महिन्यानें हजामत करून घेण्याची सोय असते. या कामासाठीं दोन वस्तरे आहेत ते दर महिन्याच्या पहिल्या तारखेच्या सुमारास लाऊन आणितात. पाठीमागें कामाचा त्रास नसल्यामुळें आह्मां-ला पाहिजे तर बाहेरच्याप्रमाणें आठव्या दिवशीं आरास करून घेतां येती; पण तेथला तो चतुर कैदी कारागीर, तें थंड खारें पाणी, ते दिव्यलोणकापी कट्टी वस्तरे वगैरे थाट पाहून सश्रू वाढूं देणेंच आह्मांस बरें वाटे; शिवाय अंगांतील रक्त एकदां नाहींसें झाल्यावर त्या बिचारीची वाढच खुंटली!

तुरुंगांतील कैदीबायकांच्या संबंधानें मला फारशी माहिती देतां येणार नाहीं. कारण त्या अगदीं एकीकडे एका माडीवर ठेविलेल्या असतात. कोणी बायको तुरुं-गांत येतांना तिच्या अंगावरचें पोर असलें तर तिला तें तिच्याबरोबर आंत आणूं देतात, व त्याच्या खाण्यापिण्याची सोई केलेली असते. तुरुंगांत बायको आली म्हणजे तिचे केंस कापतात व कांकणें पिचवितात; तरी तुरुंगाचे कडक कायदे अप-राधी बायकांचीं डोकीं केवळ सन्याशांचे असोले गोटेच

होऊं देत नाहींत; निरपराधी बायकांस तसली विद्रूपता आणणें आमच्या सदय महर्षींच्या धर्माकडे सोंपविलें आहे! बायकांस नेसण्यास माफक लांबीरुंदीचें एकेक काळ्या खादीचें पातळ व त्याच कपड्याची एकेक चोळी असते; व पुरुषांप्रमाणें हीं वस्त्रें त्यांस दर आठवड्यास परटाकडून धुऊन मिळतात. बायकांना पुरुषांइतकेंच खाणें मिळतें असें वाटतें. ख्रिस्ती मडमा आल्यास त्यांस अंडीं, मांस, व ब्रेड वगैरे देतात म्हणून ऐकतों. आम्ही तेथें असतां एक मडम रस्त्यांत दारू पिऊन पडल्याबद्दल दोन तीन वेळां आली! बायकांतल्या बायकांत एक मोकद्दमीण केलेली असते. बायकांची व्यवस्था ठेवण्यासाठीं तीस रुपये पगारवाली एक झगेवाली बाई ठेविलेली आहे. बायकापुरुषांना परस्परांना मिळूं देत नाहींत. इतकेंच नाहीं, पण त्याचें अन्योन्य दर्शनही होऊं देत नाहींत.

तुरुंगांतील कामकाज—मोठमोठाल्या सर्व तुरुंगांत नानातऱ्हेचे कारखाने चालतात हें सर्वांस महशूर आहेच; लार्ड रिपन यांच्या ठरावाप्रमाणें ते कधीं बंद होतील ते होवोत, पण अजून ते चालू आहेत. तथापि डोंगरीच्या तुरुंगांत कारखान्याचें काम मोठ्याशा झपाट्यानें चालत नाहीं. तो तुरुंग शुद्ध 'खबूतरखाना'

आहे. त्यांत बहुतकरून मुंबईंतील डांबीस भामटे व उचले लहान लहान सजा देऊन अडकवून ठेविलेले असतात. ते कोणतेही उपयोगाचें काम करण्यासारखे नसतात. लांब लांब ठेपीच्या कैद्यांस त्याच शहरांत भायखळ्यावर दुसरा तुरुंग आहे त्यांत किंवा पुण्या-ठाण्यासारख्या दुसऱ्या एखाद्या मोठ्या तुरुंगांत पाठवितात. तथापि जे लहानसान कारखाने तेथें चालतात, ते नीट चालावे म्हणून दहापांच लांब ठेपींचे कैदी तेथें ठेवून घेतलेले असतात. डोंगरीच्या तुरुंगांत सगळ्यांत सोपें, पण मोठ्या जिकरीचें काम म्हटलें म्हणजे सण खोलणें होय. व्यापारी लोक काथ्याचीं कुचकीं जुनीं दोरखंडें आणून देतात तीं फोडून सोडविण्याचें काम येथें बऱ्याच झपाट्यानें चालतें. एक पौंड सण खोलण्यास अर्ध्या आण्यापासून एक आण्यापर्यंत मजूरी द्यावी लागते असें वाटतें. गलबतांच्या आणि आगबोटींच्या चिरा भरण्यास हा सण उपयोगीं पडतो, असें म्हणतात. या तुरंगांत काथ्याच्या नानातऱ्हेच्या म्याट्स तयार होतात; तसेंच थोडेंबहुत सूतकामही होतें. टॉवेल, निरनिराळ्या रंगांच्या सतरंज्या कधीं कधीं साधे सुती गालिचे, टेबलावरचे कपडे, व कैद्यांच्या पेहरावास वगैरे लागणाऱ्या जाड खाद्या आणि कांबळपट्या येथें

निघतात. नऊ कैद्यांकडे पीठ दळण्याचें काम असतें; नऊ मिळून तीन चक्क्या किंवा जांतीं चालवितात. या जांत्यांवर आमची नेमणूक झाली असती तर आम्हांस कदाचित् १०१ दिवसांतच 'राम' ह्मणावें लागलें असतें! याशिवाय तुरुंगांत गरज असेल, व कैदी येईल त्यामानानें सुतारकाम, लव्हारकाम, परीटकाम, शिंपी-काम व कातड्याचें ठिगळकाम चालतें.

तुरुंगांतील शिक्षाः—धणधकट सक्त मजूरीचा कैदी आला ह्मणजे बहुतकरून त्याला गोळ्यांवर किंवा घाणीवर घालतात. गोळ्यांवर घालणें म्हणजे निरनिराळ्या वजनाचे तोफेचे गोळे असतात ते वरखाल (उपरनीचो) करायाला लावणें होय. "घाणी" ह्मणून एक लांबच्या लांब वीस पंचवीस पाहिऱ्यांचें स्क्रूचें मोठें लांकडी चाक असतें. तें फिरत राहण्यास त्यावर दहा बारा कैद्यांचा भार सतत पडावा लागतो. या चाकास कैदी लोक थट्टेनें 'मोहनाराणी' असें ह्मणतात. आपआपसांत शिवीगाळ, भांडाभांडी वगैरे लहानसान अपराधांबद्दल घंटा दोनघंटे हातखोडा किंवा पायखोडा देण्याची चाल आहे. पण जे कोणी विशेष अवखळ किंवा मारामारीखोर असतात त्यांना भक्कम पायबिडी मिळते. कोणचीहि शिक्षा भोगीत

असतां कोणी फारच ओरडूं लागला तर त्याला तोंड-बिडी घालण्याचा परिपाठ आहे. एखादा कैदी फारच अनावर झाला तर त्याला एकपासून आठ दिवसपर्यंत एकांत आंधाऱ्या कोठडींत कोंडून ठेवितात. तो तेथें असतां त्याला भाताची कांजी खाऊं घलतात ह्मणून त्या कोठडीस 'कांजी कोठडी' असें ह्मणतात. या सर्व शिक्षांनाही न जुमानणारा एखादा वस्ताद भेटतो; अशाची गुर्मी जिरविण्यास याला तीन लांकडांवर बांधून त्याच्या कुल्ल्यावर दीड दोन डझनपर्यंत वेताचे फटके उडवावे लागतात. कधीं कधीं माजिस्ट्रेटानें दिलेली फटक्यांची शिक्षा कैदी तुरुंगांत आल्यावर तागाच्या गांठीदार नऊ-पदरी चापकानें (Cat of nine tails) अमलांत आणली जाते. फटक्यांची कोणतीही शिक्षा देण्यापूर्वी गोऱ्या किंवा तो नसल्यास काळ्या डाक्तराची संमति घ्यावी लागते, व फटके देतांना बहुतकरून तुरुंगांत राहणारा नेटिव्ह मेडिकल अशिष्टण हजर असतो. तसेंच फटके देण्यापूर्वी सगळ्या कैद्यांस फटके देण्याच्या जागीं घांटेनें बोलाऊन फटके देण्याचें कारण समजावून सांगण्याची चाल आहे.

तुरुंगांतील अधिकारीः—मोकदम, साधे वार्डर, सरकारी वार्डर, शिपाई, हवलदार, जमादार, जेलर

किंवा सुप्रिंटेंट आणि डाक्तर हे तुरुंगांतील अधिकारी होत. यांपैकीं पहिले तीन सक्तमजूरीच्या कैद्यांतून निवडलेले असतात. मोकदमाला स्वतः काम न करितां दुसऱ्याकडून तें करून घ्यावें लागतें. साध्या वार्डरास तांबडी टोपी व पट्टा असतो, व इतर कैद्यांपेक्षां त्याला थोडेंसें अधिक अन्न मिळतें. सरकारी वार्डराला पायभर पिवळ्या रंगाची तुमान, हातभर काळ्या रंगाचा सदरा, व तांबडी टोपी असते. बाहेरून हा कैद्यासारखा दिसत नाहीं. याच्याकडे कंत्राटदाराकडून रेशन वगैरे तोलून घेण्याचें महत्त्वाचें काम असतें, व हा चांगल्या रीतीनें वागून सुप्रिंटेंडानें याची शिफारस केल्यास याला वर्षाला एक महिना या मानानें शिक्षेंत सूट मिळते असें सांगतात. बाकीचे पगारदार सरकारी नोकर असतात, सबब त्यांच्या संबंधानें विशेष लिहिण्याची गरज नाहीं. गोऱ्या सुप्रिंटेंडाला तुरुंगांत बंगला बांधून दिलेला असतो त्यांत राहावें लागतें. गोरा डाक्तर रोज सकाळीं-संध्याकाळीं येऊन गेला म्हणजे बस्स होतें. नेटिव्ह मेडिकल अशिष्टण तुरुंगांत नेहमीं राहणारा असतो.

देखरेख:—नित्याची देखरेख सुप्रिंटेंडाकडे असते; तो रोज सकाळीं चोहोंकडून फिरून येतो, व कैद्यांच्या तक्रारी ऐकून घेऊन त्यांचा इनसाफ करितो. कैदी

बरोबर काम करिताहेत किंवा नाहीं, त्यांचें अन्न बरोबर रीतीनें दिलें जात आहे कीं नाहीं, रोट्या व भाकऱ्या बरोबर वजनाच्या केल्या आहेत कीं नाहींत, शिपाई लोक आपापलीं कामें (ड्यूटी) बरोबर करिताहेत कीं नाहींत, तुरुंगांत चोहोंकडे नीट स्वच्छता ठेविली आहे कीं नाहीं, वगैरे गोष्टी पाहण्याकरितां कधीं कधीं हाट-लींत व तरळांत मिळून त्याच्या दोन किंवा तीन देखील खेपा होतात. सारांश, तुरुंगांतील व्यवस्थेच्या संबंधानें हरएक प्रकारची जबाबदारी सुपिंटेंडाच्या माथ्यावर असते.

कैद्यांच्या आरोग्याची देखरेख करणें गोऱ्या डाक्त-राकडे असतें. पोटदुखीसारख्या सटरफटर दुखण्यांत मेडिकल अशिक्षण दवा देतो. रोज सकाळ-संध्याकाळ इस्पितळांतील कैदी बरदाशी औषधांची पेटी घेऊन येतात, आणि कैदी मागेल त्या रोगावर उदारपणें औषधें देत सुटतात. या पेटींत ठेवलेल्या बाटल्यांत शुद्ध मसाले-वाइक दवा भरलेला असतो, तसला दवा इंग्लंडांतील मोठमोठ्या केमिस्टांच्या दुकानांत देखील पैदा व्हावयाचा नाहीं. “ कासका दवा, ” “ गर्मीका दवा, ” “ झाडेका दवा. ” सारांश, पाहिजे त्या रोगा-चा दवा या पेटींत हात घातल्याबरोबर बाहेर

निघतो ! सगळ्यांत पहाण्यासारखी मजा शनवारीं असते; या दिवशीं गोऱ्या डाक्तराची पहाणी झडते. सगळ्या कैद्यांना धुतलेला ड्रेस देऊन एका रांगेनें उभे करितात. मग डाक्तर साहेबांची स्वारी आल्याबरोबर सगळे कैदी माना खालीं घालून डाक्तराच्या तोंडाकडे न पाहतां आपापले खालचे ओठ उघडून उभे राहतात. नंतर लायनीच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत सर्वांच्या ओठाकडे पहात पहात साहेबांची स्वारी विद्युत् वेगानें निघून जाते, कारण त्यांस आणखी तुरुंगाच्या इमारतीचें अनामय आहे कीं नाहीं हें पाहवयाचें असतें. कांहींही म्हणा, इंग्रज लोकांना कर्तव्यकर्म करण्याची चांगली चाड असते. येवढा अफिसर खरा, पण स्वतः शौचकूपांत जाऊन ते स्वच्छ ठेविले आहेत किंवा नाहीं हें पहाण्यास देखील तो कचरत नसे. अन्नाचा शिधा बरोबर आहे कीं नाहीं, हें पहाण्याचें काम डाक्तराचें होय. एका वेळणींत मूठभर तांदूळ, मूठभर डाळ, दोन तीन मिरच्या, चिमुटभर धने वगैरे मसाला, दोन चिमट्या कणीक व बाजरीचें पीठ, पांचचार अमसलें, एक लसणीचा व एक साधा कांदा, एखादा बटाटा आणि थोडासा मुळ्याचा पाला इतकें सामान घालून तें एकदां डाक्तरच्या नजरे-

खालून पास करून आणविलें कीं त्या संबंधाची सुपिं-टेंडाची सगळी जबाबदारी भागली. एखादा कैदी अत्य-वस्थ अजारी झाला तर मात्र त्याची चांगली निगा केली जाते; त्या स्थितींत त्याला पथ्यपाणी बरें मिळतें, व गरज पडल्यास गोरा डाक्तर दोन तीन वेळां पाह-ण्यास येतो. तरी इतकें सांगणें जरूर आहे कीं, चांग-ल्या स्थितीच्या लोकांना तुरुंगांतील इस्पितळ म्हणजे या पृथ्वीवर अवतरलेल्या यमसदनाप्रमाणें वाटतें; आमच्यां-पैकीं वामनराव रानड्यांस एकदां आवेचा फार उपद्रव झाला होता म्हणून ते तिकडे गेले होते, पण चवथ्या पांचव्या दिवशींच मोठ्या संतोषानें आमच्यांत पुनः येऊन पडले! नाना भिडे यांची काय दशा आहे ती ठाऊक नाहीं, कारण तुरुंगांत गेल्यानंतर सुमारें पंधरा दिवसांनीं त्यांस ठाण्यास पाठविलें.

सुपिंटेंड व डाक्तर यांखेरीज तुरुंगाची देखरेख करण्यास कांहीं व्हिजिटर लोक (प्रेक्षक, नेमिलेले आहेत, ते महिन्यांतून एखादे वेळेस फेरी मारून जातात. शिवाय मुंबईचा कलेक्टर, चीफ प्रेसिडेन्सी माजिस्ट्रेट, एक पाद्री वगैरे कांहीं लोकांची कमेटी असते तीही कधीं कधीं तुरुंगदर्शनास येते. कमीटीपुढें किंवा व्हिजि-टारांपुढें कैद्यानें जेलच्या हव्या त्या अधिकाऱ्याविरुद्ध

वाटेल ती कागाळी सांगावी असें कायद्यांत आहे. या प्रेक्षकांपैकीं कोणीही आला तरी त्याच्या बरोबर नेहमींचा सुप्रिंटेंड किंवा तुरुंगांतील दुसरा कोणी तरी अधिकारी असतोच; त्याच्या समोर गरीब बिचारा कैदी कागाळी सांगण्यास कितपत धजेल याचें अनुमान वाचकांनींच करावें. व्हिजिटरानें यावें व रांगेनें उभे केलेल्या कैद्यांस " कुच कंप्लेंट हाय " म्हणून विचारावें आणि चालतें व्हावें, असाच फार्स बहुशा उडतो !

नानातऱ्हेचे कैदी:—तुरुंगांत येणारे सर्वच कैदी चोरी, खून, खोटे कागद, विश्वासघात यांसारखे वाईट गुन्हे करून आलेले असतात असें नाहीं. एकादे वेळेस निरपराधी मनुष्याला शुष्क कारणावरून किंवा गुन्ह्याच्या संशयावरून तुरुंगांत जावें लागतें. वास्तविक पाहिलें तर शेंकडा तीस कैदी मात्र खरोखर गुन्हेगार सांपडतील, बाकीच्या दोन तृतीयांशांत विलक्षण प्रकारची भेसळ असते. कित्येकांना बाहेर पोटाला मिळत नाहीं म्हणून ते कोणाची कांहीं तरी कुरापत काढून शिवीगाळ किंवा मारामारी करितात, आणि तुरुंगांत येऊन पडतात. कांहीं जण अज्ञानामुळें किंवा मूर्खपणामुळें कायद्याच्या तावडींत सांपडतात, व नसत्या अपराधाबद्दल त्यांच्यावर टकोरीं झोडण्याचा प्रसंग येतो.

कित्येक दुसऱ्याच्या नादीं लागून फसून येतात. कित्येक शुद्ध वेडे असतात, व शहाणे सरकारी अधिकारी नीट चौकशी न करितां त्यांना उचल कीं दे तुरुंगांत टाकून असें करितात. तुरुंग ह्मणजे लोकांस असें वाटतें कीं एकत्र केलेल्या दुष्ट लोकांचें वसतिस्थान होय. त्याच्या भिंताडावरून आलेला वारा लागला तरी अपाय होण्याची भीति असते. पण ही भीति अगदीं निराधार आहे. लोकांनीं तुरुंगाचा विनाकारण येवढा बागुलबोवा करून ठेविला आहे. शिवाय लोक समजतात त्याप्रमाणें त्यांत मनुष्यजातीचा अत्यंत निंद्य भाग असतो असें मानिलें तरी त्याचा तिरस्कार करणें आपणांस योग्य नाहीं. लोक अपराध करीतात याचें कारण त्यांना शिक्षण मिळत नाहीं हें होय. श्रीमंत व सुशिक्षित घराण्यांतील लोकांकडून फारसा गुन्हा होत नाहीं, हें निरनिराळ्या देशांतल्या तुरुंगांच्या रिपोर्टांवरून सिद्ध होतें. कोणत्याही देशांतील एकंदर तुरुंगांची आणि त्यांतील लोकांची संख्या कमी होत जाणें हें त्या देशाच्या वाढत्या सुधारणेचें चिन्ह होय. लोकांनीं सुशिक्षित व सदाचरणी होऊन स्वतःचीं व सार्वजनिक कामें नेकीनें करावीं, आणि संसारवृक्षाच्या स्वादु फळांचा उपभोग घ्यावा. हाच ऐहिक सुधारणेचा मुख्य उद्देश होय. उच्च

कुलांत जन्मास येणें हें कोणाच्या स्वाधीन नाहीं. अभिजनत्व ही बाह्योपाधीवर अवलंबून राहणारी साहजिक गोष्ट होय. ती ज्यास परिश्रमाशिवाय प्राप्त झाली त्यांना फुशारकी मारण्याचें कांहीं कारण नाहीं. मनुष्यतेला कलंक आणणारे अपराध ज्या देशांत घडून येत असतात, त्या देशांतील सुधारणा कितीही प्रबल झाली असली तरी तींत कांहीं हाशील नाहीं. सबब सर्व सदय, देशाभिमानी, सुशिक्षित, आणि श्रीमंत लोकांनीं अपराधी मनुष्यतेचा कंटाळा न करितां ती सद्गुणी करण्यासाठीं रात्रंदिवस झटलें पाहिजे. एकत्र असलेल्या घराण्यांत निघालेला दुर्गुणी मनुष्य ज्याप्रमाणें त्याच्या अस्वस्थतेला आणि बेअब्रूला कारण होतो, त्याप्रमाणें कोणत्याही देशांतील दुराचारी लोक त्या देशाच्या सार्वजनिक विपत्तीला आणि दुर्लौकिकाला कारण होतात; असो. आम्ही तुरुंगांत असतां तेथें कैद्यांचे जे तऱ्हेवाईक मासले आमच्या दृष्टीस पडले ते पाहून आह्मांला कित्येकदां पराकाष्ठेचें वाईट वाटे. एक वाणी आला होता त्यानें आल्या दिवसापासून शिरापुरीचा आणि विड्यांचा नाद धरिला होता. त्याला हवी ती शिक्षा करून पाहिली पण त्यानें आपला नाद ह्मणून सोडिला नाहीं. शेवटीं तो इतका खंगला

कीं त्याला इस्पितळांत धाडणें भाग पडलें: दुसरा एक मुसलमान होता त्याला हवी ती शिक्षा केली तरी बोलायचा नाहीं. दुसऱ्या एकाला काम करितां करितां घुरें येत असे; तें आलें ह्मणजे त्याची जी स्थिति होई ती पाहून आह्मांला रडें कोसळे. कोणी एक पांच सात तुरुंगांचें पाणी पिऊन आलेला कैदी होतां, त्यानें शुष्क कारणावरून आपल्या टकोऱ्यानें शिपायाचा कपाळमोक्ष केला, व त्या अपराधाबद्दल त्याला पंचवीस फटके दिले तरी त्याच्या डोळ्यांतून टिपूस देखील निघालें नाहीं! दुसऱ्या एका गब्रूला फटके द्यावयाच्या लांकडांपासून खुलें केलें न केलें तों तो असें ह्मणाला कीं "मागें........कशाला मारतां, पुढें........ हवें तितकें मारा!"

डेकोस्टा या नांवाच्या बिनमजूरी कैद्याची आणि आमची कांहीं दिवस गांठ पडली होती. तुरुंगांत आल्यापासून पहिल्या पंधरवड्यांत त्यानें कोणाशीं चकार शब्द देखील काढिला नाहीं. रजिष्टर होतांना त्यानें एक दोन गुद्दे खाल्ले तेव्हां कारकुनास आपलें नांव सांगितलें. पहिल्या पंधरा दिवसांत आह्मीं हवी तितकी खटपट केली, पण त्यानें ह्मणून कांहीं आपल्या तोंडाचें कुलूप काढिलें नाहीं. सगळे लोक याचें माथें फिरून

तो पिसा झाला आहे असें समजत. आम्हीं फारच जि-
करी केली तर तो एखादें इंग्रजी वाक्य बोले. संध्या-
काळीं कैद्यांस निजण्याच्या खोलींत कोंडिलें म्हणजे
त्यांना यथास्थितपणें नागवें करून त्यांची झडती
घ्यावी, व त्यांना निजावयास द्यावयाचीं चिरगुटें झाडून
द्यावीं अशी चाल आहे. डेकोस्टाची झडती घेतांना
त्यालाहि इतरांप्रमाणें नागवें होऊन उठाबशा काढाव्या
लागत. पुढें असें होऊं लागलें कीं, झडती घेणाऱ्या शि-
पायांत एक आनंदी स्वभावाचा हवलदार होता, त्याचें
नांव काढिलें कीं आमच्या मुखस्तंभ डेकोस्टाला हसूं
येई. व कांहीं दिवसांनीं उठाबशांची कल्पना
त्याच्या मनांत आली कीं तो जोरानें हंसत सुटे, व
कधीं कधीं त्याची ती हंसण्याची लहर दोन तास-
पर्यंत टिके. पुढें पुढें तो फारच मोठ्यानें हंसूं लागला, व
एके दिवशीं सकाळीं राजश्रींची एकाएकीं कळीं उमल-
ली. पहिल्या प्रथम तो टिळकांशीं बोलूं लागला व
त्याच्या बोलण्यांत कोणत्याही प्रकारचा विसंगतपणा
दिसला नाहीं. मीं एल् एम् ॲण्ड एस् ची परीक्षा
दिली आहे, माझी माट्रीक्युलेशन परीक्षा ७२ त झाली.
माझी स्वत:ची डिस्पेनसरी (दवाखाना) नाहीं, रोग्यांना
पहाण्यास जाण्यासाठीं मी आपलें घर कधींच सोडीत नाहीं,

जो मजकडे येईल त्यापासून मी १ रु० फी घेऊन औषध मात्र लिहून देतों, मी जात्या भिडस्त आणि लाजाळू आहें, आह्मां पोर्तुगीज लोकांत एकानें दुसऱ्याची ओळख पाडून दिल्याखेरीज कोणी कोणाशीं बोलणें सुरू करीत नाहीं, मीं अमकें वाचिलें आहे, तमकें केलें आहे, पुढें मागें मी यंव करणार, मी त्यंव करणार. याप्रमाणें त्याणें सुमारें दीड तास अस्खलित भाषण केलें; त्याच्या बोलण्यावरून निदान तो बराच बहुश्रुत असावा असें दिसलें. इतका प्रकार झाल्यावर आह्मांस स्वाभाविकपणें त्याच्याबद्दल वाईट वाटूं लागलें, व तो मौनव्रतस्थ असतां त्याला आम्हीं जें जें टाकून बोललों होतों, व जी जी थट्टा केली होती, त्याबद्दल त्याची क्षमा मागितली! वरील सगळें बोलणें टिळकांशीं झालें; नंतर त्यांस मी जाऊन मिळालों. आम्हां दोघांशींही डेकोस्टा साहेब बराच वेळ नीट बोलले; पुढें एकाएकीं त्यास काय वाटलें कोण जाणे; त्यानें मला असा प्रश्न केला कीं, तुमच्या जवळ कोण बसला आहे हें तुह्मांला ठाऊक आहे ? व माझ्याकडून उत्तर येण्याची वाट न पाहतां मी प्रिन्स आफ् वेल्स आहें, जान डेकोस्टा हे खोटें नांव घेऊन तुरुंगांच्या आंतील स्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्यासाठीं मी येथें आलों

आहे; अशा प्रकारचीं निरानिराळीं नांवें घेऊन लोकांची विपत्ति पहाण्याकरितां मी अनेक ठिकाणीं फिरतों.... (मला उद्देशून), तुमचा तोंडवळा मला चीनच्या बादशहाच्या तोंडवळ्यासारखा दिसतो; इतकेंच नाहीं; मी जसा प्रिन्स आफ् वेल्स, तसे तुह्मीही चीनचे बादशहाच असाल; कुणाला ठाऊक, तुह्मी कदाचित् अमेरिकेचे प्रेसिडेंट असाल, माझी आई व्हीनस (शुक्र) होती; ती समुद्रांतून नग्न निघून आकाशांत जाऊन बसली! याप्रमाणें बोलतांबोलतां आमच्या खुळ्यातत्त्ववेत्त्याचीस्वारी जेव्हां बरळूं लागली तेव्हां आह्मी चपापलों, व आम्हांस अशी शंका आली कीं हे पंडित बहुतकरून एकविषयभ्रान्त (Monomaniac) असावेत ! दोन तीन दिवसांत आमची शंका पूर्णपणें निरस्त झाली. अनौरस मुलाला सरकारानें ठरवून दिलेली पोटगी न देण्याबद्दल टेकोस्टाला एक महिन्याची साधी सजा दिली होती. नांवांत काय तें सगळें सामर्थ्य आहे, कोणत्याही व्यक्तीचें नांव घेतलें कीं आपण ती व्यक्ति बनलों, व तिची सर्व सत्ता आपणास प्राप्त झाली, अशा प्रकारचा बुद्धिभ्रंश याच्या मेंदूंत खिळून गेला होता. तो धर्म, नीति, वैद्यक वगैरे कठीण विषयांवर बराच वेळपर्यंत न अडतां बिनचुक इंग्रजी बोले,

व मध्येंच लहर आली कीं; मी मुरारजी गोकुळदास होणार, मी गोकुळदास तेजपाळ, किंवा सर मंगळदास नथुभाई होणार, मी राथचाइल्ड किंवा लार्ड नेपीअर आफ् मागडाला याचें नांव घेणार, असा बरळूं लागे. एकदां त्यानें आह्मांस असें सांगितलें कीं माजिस्ट्रेटापुढें मी एक शब्द देखील बोललों नाहीं ! तो सुटला त्या दिवशीं त्यानें मोठ्या प्रेमानें व आदबीनें बोलल्या चालल्याबद्दल आमची क्षमा मागितली, व सगळ्यांशीं शेकह्यांड करून निघून गेला ! दुसरा एक निःशक्त वेडसर लंगडा भामटा फाणस चोरल्याबद्दल आला होता; त्याची महत्त्वाकांक्षा काय होती कीं, साधल्यास पोलिस सुप्रिटेंड गाडींत बसला असतां घोड्यांसकट त्याची गाडी लांबवावयाची ! या गृहस्थाची सुरत, याचें बोलणें, याचें दुडकी पळणें, व याच्या पराक्रमांचा इतिहास ऐकून आमचें हसतां हसतां पोट दुखूं लागे. दुसरा एक वेडगळ होता, तो " बाबा बाबा " ह्मणून ज्याच्या त्याच्या पायां पडत सुटे. आठ दहा वर्षांच्या लांब ठेपीचे जे कैदी असतात, त्यांना तुरुंग म्हणजे आपल्या घराप्रमाणें वाटूं लागतो. इतर कैद्यांपेक्षां ते आपणांस प्रतिष्ठित समजतात, व त्यांच्याकडून त्यांना थोडाबहुत मानही मिळतो ! एक बगीवाला लहान लहान सजा

घेऊन आम्ही असतां तीन वेळ आला; व त्यापूर्वी तो दहा पंधरादां आला असलाच पाहिजे. असें त्याच्या सांगण्यावरून निघालें. त्याचा अभिमान येवढाच असें कीं, आपणास ज्या शिक्षा मिळतात त्या दारू पिऊन छाकटेपणा करण्याबद्दल काय त्या मिळतात ! त्याचें ह्मणणें असें असे कीं, मनुष्यानें चोरी मात्र करूं नये, बाकी खायला न मिळालें तरी बेहत्तर आहे, पण ग्लास दोन ग्लास ब्रान्डी ही झोंकलीच पाहिजे, त्या शिवाय कोणाचे हातपाय चालायाचेच नाहींत ! असो. वरील तऱ्हे तऱ्हेच्या कैद्यांचे मासले सांगण्याचा हेतु इतकाच आहे कीं तुरुंगांत जो गेला तो पक्का डांबीस असला पाहिजे असा जो लोकांचा खोटा समज झालेला आहे, तो थोडाबहुत तरी दूर व्हावा. त्याप्रमाणेंच न्याय करण्याचें काम ज्यांच्याकडे असतें त्यांनीं असल्या माणसांच्या स्थितीविषयीं बारकाईनें चौकशी करून मग त्यांना शिक्षा कराव्या. तसेंच तुरुंगाचे जे अधिकारी असतात त्यांनींही असल्या लोकांच्या संबंधानें आपला कडकपणा थोडासा ढिला केला पाहिजे; कारण ज्याला ज्ञानच नाहीं, किंवा होऊं शकत नाहीं, त्याच्या शरीराला व्यर्थ पीडा देऊन काय फायदा होणार?

तुरुंगांत कोणताही अमली पदार्थ आणूं नये, किंवा त्याचें सेवन करूं नये असा तुरुंगाचा सक्त नियम आहे; दारू, गांजा वगैरे विशेष जालीम पेयद्रव्यें किंवा धूम्र-द्रव्यें याचा रिघाव तेथें होत नाहीं, पण तमाखूबाई साता पाहऱ्यांतून थोडेंबहुत आपलें बोट शिरकविल्या-शिवाय राहत नाहींतच! या वल्लीविषयीं मुंबईकडील हलक्या लोकांची जी आसक्ति झाली आहे ती सांगतां पुरवत नाहीं. तुरुंगांत प्रवेश करितांना समिध शेकून बाहेर आल्याखेरीज अग्निसिद्धि न करणारा असा धारा-ग्निवाला त्यांच्यांत मिळणें फार कठीण होय! त्यांचें टपाल आणि दळणवळण कसें चालतें तें ईश्वर जाणे. दररोज थोड्याबहुत नव्या विड्या आणि काड्या आंत येतातच. विडी ओढण्यासाठीं हे लोक इतके आतुर झालेले असतात कीं, खालच्या वेष्टणापर्यंत जळत आलेली विडी शौचकूपांतल्या घाणींत पडली असली तरी ते ती उचलून घेऊन तोंडाला लावण्यास मागें पुढें पहाणार नाहींत! कडक सुपिंटेंड असल्यास त्यानें पांच सात फटके दिले तरी पुरवले, पण विडी ही ओढलीच पाहिजे! रोज संध्याकाळीं कैद्यांस निजण्यासाठीं कोंडून घालितांना त्यांची झडती घेतात असें सांगण्यांत आलें आहे. मनुष्य एकदां तुरुंगांत येऊन पडल्यावर दररोज त्याची

झडती घेण्याचें प्रयोजन काय, अशी शंका कोणाच्याही मनांत सहज उत्पन्न होणार आहे. तिच्या निरसनार्थ एवढेंच सांगणें पुरे आहे कीं, कधीं कधीं एखाद्या अट्टल कैद्यापाशीं चव्वल पावला सांपडतो ! एका बाईची अशी गोष्ट सांगत कीं, तिचा माजिस्ट्रे-टाच्या कचेरींत पोलिसानें झाडा घेतला त्यांत कांहीं-एक निष्पन्न झालें नाहीं; पण तीच बया शिक्षा होऊन तुरुंगांत आली, व तेथील सुप्रिंटेंड मडमेनें तिचा झाडा घेतला तेव्हां सुरक्षितस्थानीं ठेवलेल्या तीनशें रुपयांच्या नोटा निघाल्या ! ! त्याप्रमाणें आम्ही असतां एक अफीणबाज आला होता, त्याला नागवा करून इकडे तिकडे चाचपून पाहिलें तों कांहीं एक निघालें नाहीं; पण त्याला उठाबशा काढायाला लाविलें, तेव्हां अफूची एक लहानशी गोळी गुह्यस्थानांतून फट्ट-दिशीं उडून पडली !! असल्या कपींपुढें कांहीं इलाज नाहीं. अशांकडून उठाबशा काढविल्या, किंवा तोंड उघडून पाहिलें किंवा कानांचीं भोंकें चाचपलीं म्हणून कोणाला-ही वाईट वाटण्याची गरज नाहीं ! लहान लहान पोरें व तरुण बाप्ये रात्रीं एका खोलींत कोंडण्याची मोठीच भीति असते !!!

तरळ (Trial Yard) ह्मणून तुरुंगाचा एक भाग असतो, त्यांत शिक्षा होण्यापूर्वी आलेले कैदी ठेविले असतात. ज्यांना जामीन मिळत नाहीं, किंवा ज्यांच्या गुन्ह्याबद्दल कायद्याप्रमाणें जामीन घेतां येत नाहीं, माजिस्ट्रेटापुढें चौकशी होऊन खटला सेशन कमिट झाल्यावर ज्यांना जामिनावर सोडतां येत नाहीं, किंवा सेशनांत चौकशी होऊनही ज्यांची शिक्षा सांगितली गेली नाहीं, अशा प्रकारचे सर्व कैदी या भागांत असतात. बिनमजुरी कैद्यांप्रमाणें यांना कांहींएक काम नसतें. घरून पाहिजे तर आपलें अन्न आणविण्याची यांना मोकळीक असते; तसेंच घरच्या कपड्यांपैकीं एक धोतर व एक बंडी वापरूं देतात. पण ज्यांना अन्न आणविण्याची सोय नसेल किंवा वापरण्याजोगे घरचे कपडे नसतील त्यांना तुरुंगचा खाना आणि पेहराव मिळतात. डोंगरीच्या तुरुंगांतील तरळांतल्या (मुख्यत्वेंकरून दुसऱ्या मजल्यावरच्या) खोल्या हाटलीवरच्या खोल्यांपेक्षां मोठ्या असून त्यांत उजेडही पुष्कळ पडतो. व वारा पुष्कळ चालतो. आणि त्या पूर्वपश्चिमाभिमुख असल्यामुळें त्यांच्या खिडक्यांतून वाळकेश्वराकडील देखावा दिसतो, व शुक्लपक्षांत गजांतून चांदणें आंत येतें, इतकेंच नाहीं तर चंद्रदर्शनही होतें. कांहीं दिवसपर्यंत आह्मांस हाट-

लीवरून काढून या कोठड्यांत घातलें होतें, पण एके दिवशीं आह्मी जेवावयास बसलों असतां सुप्रिटेंड साहेबांची स्वारी आली, त्यासरशीं टकोरें एकीकडे सारून आम्ही उभे राहिलों नाहीं म्हणून साहेब मजकूर फारच खप्पा झाले व त्यांनीं आह्मांस हपिसांत नेऊन मी यंव करीन त्यंव करीन अशी बरीच ताकीद दिली, व दुसरे दिवशीं तेथून काढून आह्मांस पुनः हाटलीवर घातलें ! तेथें आम्ही सुटे तोंपर्यंत होतों. आक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यांत डाक्तर क्रूकशांक हे तुरुंगाची पहाणी करण्यास आले होते, त्यावेळेस त्यांनीं आमच्या संबंधानें बरीच चौकशी केली, आमच्याशीं दोन गोड शब्द बोलले, व आह्मांला सगळ्या दिवसभर बराकींत कोंडून न घालतां कांहीं वेळ मोकळेपणीं इकडे तिकडे फिरूं द्यावें असें सुप्रिटेंड साहेबांस सागितलें; तेव्हांपासून सव्विसाव्या आक्टोबरपर्यंत सुप्रिटेंड साहेबांनीं आह्मांला फारच ममतेनें वागविलें याबद्दल, व आह्मी तुरुंगांत गेल्यापासून सुटेपर्यंत कोणीही मित्र महत्त्वाच्या कामासाठीं भेटावयास कितीकदां जरी आले तरी त्यांनीं आह्मांस भेटूं दिलें, व त्यांच्याशीं स्वस्थपणें बोलूं दिलें, तसेंच कामकाजाच्या संबंधानें जरूर पडे तेव्हां कोणत्याही प्रकारची घिसघिस किंवा जिकीर न करितां पत्रें

लिहूं दिलीं, हव्या त्यावेळीं पाहिजे तीं पुस्तकें आंत आणूं दिलीं—या सगळ्यांबद्दल आह्मी त्यांचे आभारी आहों.

येथपर्यंत तुरुंगांतील साधारण शिस्त सांगितली; आतां तींत कोणते फेरफार करतां येतील, सरकारी नोकर लोक व मुख्यत्वें करून सुप्रिटेंड यांनीं कसें वागावें, याविषयीं दोन शब्द लिहितों. तुरुंगांत येणारा प्रत्येक मनुष्य कांहीं तरी अपराध करून येतो, निदान न्यायाधीशाच्या नजरेनें तो अपराधी ठरला जातो ह्मणून येथें येतो, हें उघड आहे. अपराधाबद्दल मनुष्याला तुरुंगांत पाठविण्यांत कायद्यांचा हेतु इतकाच आहे कीं, केलेल्या दुष्कर्माबद्दल गुन्हेगाराला थोडेंबहुत दुःख भोगण्यास लागून तसलें वर्तन करण्याबद्दल त्याच्या अंतःकरणाची झालेली प्रवृत्ति नाहींशी करावी, व त्याला होणारी पीडा पाहून इतरांनीं तसले अपराध करूं नये. हा हेतु सिद्धीस नेण्यासाठीं कायदे करणारांस विचार करतां योग्य वाटल्या तशा शिक्षा सांगितल्या आहेत, व कैद्यांना कसें वागवावें याबद्दलचे नियम घालून दिले आहेत. त्या नियमान्वयें वर्तन करणें हें सर्व नोकरांचें कर्तव्यकर्म होय. रागाच्या झपाट्यांत, अधिकाराच्या तोऱ्यांत, किंवा जात्या दुष्ट स्वभावामुळें त्यांचें उल्लंघन करणें हा मोठा

अपराध होय. मागें एके ठिकाणीं निर्दिष्ट केलेल्या कारणावरून असें दिसतें कीं, तुरुंगांतील कैदी कितीही आडदांड किंवा आडमूठ असले तरी कर्तव्य संभाळून त्यांना जितक्या ममतेनें वागवितां येईल तसें वागविणें हेंच मनुष्याच्या मनुष्यपणाला योग्य होय. अशा प्रकारचे नोकर लोक डोंगरीच्या तुरुंगांत आहेत, व त्यांनीं आपलें कर्तव्य संभाळून आम्हांस आमच्या स्थितीबद्दल वाईट वाटूं न देण्याविषयीं वेळोवेळीं दोन गोड शब्द बोलून होईल तितकी खटपट केली, हें कळविण्यास आम्हांस आनंद वाटतो. शिपायापासून सुप्रिंटेंडन्ट्या खालच्या नोकरापर्यंत आम्हांस कधीं कोणीं एका अपशब्दानें सुद्धां दुखविलें नाहीं. आम्हीं उचलेला पक्ष, त्यांत आम्हांस अपयश येण्याचीं कारणें, आमचे उद्देश व आमची स्थिति, आणि आम्हांस भोगण्यास लागलेल्या शिक्षेची न्याय्यता वगैरे गोष्टींचें ज्ञान महाराष्ट्र देशांतील सगळ्या लोकांस खडान् खडा झालें असल्यामुळें प्रत्यक्ष आमचे शत्रु जरी तुरुंगांतील नोकर असते तरी त्यांना देखील आम्हांला त्रास देववला नसता. मग ज्यांना आमच्याकडे वक्रदृष्टि करण्याचें कांहीं एक कारण नव्हतें, अशा उदासीन तिऱ्हाईत नोकरांना आम्हांस विनाकारण त्रास देण्याची बुद्धि कोठून होणार? सर-

कारी नेटिव नोरांसच काय, पण कैदी लोकांना देखील आमची दुर्दशा पाहून वाईट वाटे, व ते फार हळहळत. असो. कैदी लोकांना दुःखांत थोडें बहुत सुख होणें हें पुष्कळ अंशीं तुरुंगाच्या सुप्रिंटेंडावर अवलंबून असतें. तुरुंगांत ह्मणून जो मनुष्य आला तो पक्का बदमाश असला पाहिजे; न्यायाधीशानें ज्या दिवशीं शिक्षा सांगितली त्या दिवशीं मनुष्यपणाच्या सर्व हक्कांस तो मुकला, व उभें छळून घेण्यास पात्र झाला; कैदी ह्मणजे सुप्रिंटेंडाच्या राखणीस घातलेलीं गुरें, किंवा तावडींत दिलेले गुलाम होत, व त्यांना हवी ती शिक्षा देण्याचा त्याला अधिकार आहे; गुन्हा करून तुरुंगांत आलेल्या कैद्याच्या खाण्यापिण्याची किंवा प्रकृतीची विशेष काळजी घेण्याची गरज नाहीं, फक्त त्यांच्याकडून चोपून काम घेतलें म्हणजे झालें; तुरुंगाधिपतीची स्वारी येऊन उभी राहिल्याबरोबर टर्कीच्या सुलतानास त्याचे गुलाम जो मान देतात, व त्याच्या पुढें ज्या प्रकारची लीनता दाखवितात, तसला मान व तसली लीनता त्याच्या पुढें कैद्यांनीं दाखवावी; क्षुल्लक अपराधाबद्दल त्यांना दहा बारा तासांचा खोडा देणें जरूर आहे; कोणी थुंकला, कोणी खोकला तरी त्याला शिक्षा दिलीच पाहिजे—असल्या प्रकारचे अनुदारपणाचे व वेड-

गळपणाचे समज. सुप्रिंटेंडाच्या मनांत वागतां कामा नयेत. कोणत्या ही कारखान्याचा किंवा हपिसाचा जो हेड ह्मणजे मुख्य अधिकारी असतो त्याच्या चांगुलपणा-वर खालच्या लोकांचें कल्याण—अकल्याण, व सुख-दुःख हीं अवलंबून असतात. तो हलक्या कानाचा, क्रूर, किंवा कवडीचुंबक असूं नये. त्याची दृष्टि उदार असून त्याचें वागणें दिलदारीचें असलें पाहिजे. नाहीं तर शुष्क कारणाबद्दल कर या शिपायाला रुपया दोन रुपये दंड· दे त्या शिपायाला किंवा कारकुनाला नोकरीवरून पिटा· ळून, कांहीं कारण झालें न झालें तों कर त्याच्यावर खटला उभा, मागें पुढें न पहातां सूट ज्याच्या त्याच्या अंगावर खेकसत, थोड्या चुकीबद्दल जा वाघासारखा चवताळून नाहीं तर उडव मेघासारखा शिव्यांचा कडक-डाट,....असल्या हलकट वर्तनानें हाताखालचीं मनुष्यें अत्यंत कंटाळून जातात, व त्याच्यावर उलटून पडतां येण्याच्या प्रसंगाची वाट पहात असतात. बाकीच्या मुख्य हपिसराचें कसेंही असो; तुरुंगाच्या सुप्रिंटेंडानें अशा संबंधानें फारच काळजी घेतली पाहिजे. कारण तुरुंगांत जे कैदी येतात, त्यांपैकीं कांहीं जिवावर उदार झालेले असतात, व त्यांना निष्कारण त्रास दिल्यास एखादे वेळेस त्रास देणाराच्या प्राणावर घाला येऊन

घेतण्याचा संभव असतो. कैद्यांना त्रास दिल्यामुळें त्यांच्या संतापाग्नीला आहुती पडलेल्या जेलरांचीं आणि सुप्रिटेंडांचीं या देशांत आणि दुसऱ्या देशांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत. दुसऱ्याला सुख देण्याची बुद्धि नसली तर नसली, पण स्वतःवर तरी दुःखाचा प्रसंग येऊं न देण्याविषयीं प्रत्येकानें खबरदारी ठेविली पाहिजे; तसें तो न करील तर तो आत्मवैरी किंवा आत्मघातकच समजला पाहिजे. आह्मी डोंगरीस असतां भायखळ्याच्या तुरुंगांतील कोणी एक इंग्रज कांहीं दिवसपर्यंत आमच्या तुरुंगाचा सुप्रिटेंड नेमिला होता, त्याला कैदी लोकांनीं आपला " मायबाप " ह्मणावें असेंच त्याचें त्यांच्याशीं वर्तन होतें. त्याचें सौजन्य पाहून आम्हांस असा विस्मय होई कीं, अशा स्थितींत आमच्याशीं इतक्या सानुकंपसरलतेनें वागण्यासारखें याचें आह्मीं काय केलें आहे ! पण जात्या जे सज्जन असतात त्यांची अशीच नैसर्गिक वृत्ति असते.

येथवर वेळ तुरुंगांत असलेल्या साधारण व्यवस्थेविषयीं जितकी माहिती देणें जरूर वाटलें तितकी दिली. आतां तींत कोणकोणते फेरफार करण्यासारखे आहेत, हें सांगावयाचें राहिलें. एकदा या मुद्यावर बरेंच लिहावें असें माझ्या मनांत होतें, पण आतां तो बेत फिरविला

आहे, आणि या पुस्तकाचा हा भाग अगदीं थोडक्यांत आणण्याचें योजिलें आहे. कारण एक तर पहिला भाग वाटत होतें, त्यापेक्षां विशेष लांबला; आणि दुसरें कारण असें कीं आमच्या मनांत या संबंधानें सरकारास निराळेंच पत्र पाठवायाचें आहे. त्या पत्रांत या प्रकरणाचा खुलासेवार विचार करणार आहों. पत्र लिहिलें ह्मणजे तें **मराठ्यांत** किंवा **केसरींत** छापून प्रसिद्ध करूं, म्हणजे त्यांतील मजकूर वाचकांना पहाण्यास सांपडेल. तुरुंगांतील कैद्यांचे हाल होण्यास एकूण कारणें तीन. १ तेथील शिक्षेचा कडकपणा; २ तेथील अन्नाचा नीरसपणा; आणि ३ तेथें नीत्युपदेशाचा अभाव.

लहानसान आपराधाबद्दल घटका दीड घटका पायखोडा किंवा हातखोडा देणें, याला कोणी वावगें ह्मणणार नाहीं. पण एखाद्या मोठ्या अपराधाबद्दल रोज चार तासांप्रमाणें तीन किंवा चार दिवस हातखोडा देणें हें अगदीं अप्रशस्त होय. तसेंच फटक्यांची शिक्षा म्हणजे अतिशय जबर अपराधासाठीं राखून ठेविली पाहिजे. ती वरचेवर दिल्यानें तिची भीति नाहींशी होते इतकेंच नाहीं, तर वरचेवर मार खाल्ल्यानें कैदी लोचट व हट्टी होतात, आणि शिक्षा देणाराबद्दल त्याच्या मनांत तेढें बसून जातें. फटक्यांची शिक्षा वारंवार देणें जसें चांगलें

नाहीं, त्याप्रमाणें कांजीकोठडींत ही फार वेळ कोंडणें चांगलें नाहीं. या कोठडींत एकांत असतो इतकेंच नाहीं, पण उजेडही नसतो. उजेड हा मनुष्याच्या आरोग्याला अत्यंत आवश्यक आहे, हें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. अंधारांत किंवा सावलींत लावलेलीं झाडें जशीं खुरडतात, किंवा वाढत नाहींत, त्याप्रमाणें अंधारांत मनुष्याची स्थिति होते. कांजीकोठडींत घालतांना सशक्त असलेले कैदी बाहेर पडले तेव्हां निःशक्त आणि पिवळे धमक झालेले आम्हीं पाहिले. एका प्रकारें कांजी-कोठडीची शिक्षा फटक्यांपेक्षांही भयंकर आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तिनें हालोहाल मनुष्याची शक्ति नाहींशी होते. आठ दिवसांत मनुष्य पाली-सारखा पांढरा होऊन जातो. अशा रीतीनें एकदा क्षीणता आंगीं आली, व पुढें चांगलें अन्न मिळालें नाहीं, म्हणजे ती क्षीणता आंगांत खिळून जाऊन जन्मभर कैद्याचें मोठें नुकसान होण्याचा संभव असतो. दिवस अर्धा दिवस कांजीकोठडींत एखाद्याला कोंडून घातलें तर ती निराळी गोष्ट; पण एक आठवडापर्यंत कोंडून घालणें, हा शुद्ध वेडेपणा होय. मला असें वाटतें कीं, तुरुंगांतील बहुतेक अपराधांबद्दल एक वेळचें जेवण न देणें हीच बरी शिक्षा होईल. भुकेनें दांडगा मनुष्य जसा

वळणीस येतो, तसा दुसऱ्या कशानेंही येत नाहीं. आपल्यांत म्हण आहे कीं " कोणाच्या पोटावर मारूं नये पाठीवर मारावें; " कारण, पोटाच्या शिक्षेनें मनुष्य तेव्हांच बेदम होतो, व मेटाकुटीला येतो. कोणी असें म्हणतील कीं अन्न तोडल्यानें कैद्यांची शक्ति लवकर नाहींशी होणार आहे. माझें त्यांच्या आक्षेपावर असें उत्तर आहे कीं, तुरुंगांतलें खाणें कितीही वाईट असलें तरी आपल्या येथील सशक्त भिकारी जे असतात त्यांच्या अन्नापेक्षां वाईट नसतें. ज्याला दर रोज कसदार व स्वच्छ अन्न खाण्याची संवय आहे, त्याची तुरुंगांत हालबेलंडी उडते हें खरें आहे; तथापि ज्यांना पोटभर भाकर बाहेर मिळण्याची मारामार पडते, त्यांना तुरुंगांतला वेडावांकडा भात आणि जाडीभरडी भाकर व जळजळीत कोरड्यास हींच पथ्यावर पडतात. पुष्कळ गरीब लोक तुरुंगांतून बाहेर पडतात, तेव्हां त्यांचें वजन शेर दीडशेरानें वाढलेलें असतें. चिरगूटपांघरुणाची, व खाण्यापिण्याची ज्यांना सुबत्ता आहे, त्यांचे तुरुंगांत हाल होऊन ते थोड्या दिवसांत हाडांचे सांगाडे बनतात हें जरी खरें आहे, तरी ज्या गरीब लोकांना ढुंगणाला लंगोटी, आंग टाकायला झोंपडे व भुकेला नाचण्याची ओलीकोरडी अर्धी भाकर देखील वेळच्या

वेळीं मिळण्याचा वानवा असतो, अशा लोकांना आंग-
भर जाड खादीचे कपडे, निजण्याला तरट, एक किंवा
दोन घोंगड्यांचीं पट्टी, राहण्याला हवाशीर स्वच्छ
खोल्या, व दोन्ही वेळांस मिळून सुमार शेर ताजें अन्न
इतक्या गोष्टी मिळाल्यास त्यांचें काय वावगें होणार
आहे ? ज्यांनीं मुंबईतील गिरण्यांत काम करणारीं पोरें
पाहिलीं असतील किंवा ज्यांना मुंबईच्या मोठमोठ्या
चाळींच्या मागच्या भागांत राहणाऱ्या मजूर लोकांचे
हाल माहीत असतील, त्यांना तुरुंगांतील कैद्यांची स्थिति
पाहून बिलकुल वाईट वाटणार नाहीं. तुरुंगांतल्या
इतका स्वच्छपणा आमच्या इकडील राजे लोकांच्या
राजवाड्यांत देखील असेल किंवा नसेल याचा मला
संशय आहे. तसेंच कित्येक लोक इतके दरिद्री अस-
तात कीं, त्यांना दुखणेंबाणें आलें तर एक सुंठीचें
कुडें घेण्यापुरती देखील ऐपत नसते. असले लोक
तुरुंगांत येऊन आजारी पडले तर त्यांच्या मानानें
त्यांना पहिल्या प्रतीचें औषधपाणी मिळतें, व बाहेर
कधीं न होणारी जतन होते असें म्हणतां येईल. अशा
अनेक कारणांवरून मला असें वाटतें कीं मधून मधून
टकोऱ्याला हिस्का देणें यासारखी तुरुंगांत साधारण
अपराधाला शिक्षा नाहीं. अन्नासाठीं तुरुंगांतील कैदी

केवढ्या जिकिरीला आलेले असतात, याची लोकांस कल्पना देखील करतां येणार नाहीं. गहूं किंवा बाजरी दळण्यास लावलेले कैदी वार्डराचा आणि शिपायाचा डोळा चुकवून पिठाच्या फकाण्या मारितात, व वर गटागट पाणी पितात! जातीं ओढतां ओढतां आंगां-तून एकसारख्या घामाच्या धारा चालल्या असल्या-मुळें पाणी व पीठ त्यांस सहज पचून जातात. घांसा-याला टाकलेल्या भांड्यांत भांडीं घासणारे एक शीत सुद्धां राहूं देत नाहींत! एखादे वेळेस थोडा भात किंवा भाजी मागें राहिली तर त्यावर ज्या उड्या पडतात त्या सांगतां पुरवत नाहींत. आमच्या अन्नापैकीं नित्य थोडें बहुत अन्न आम्हांस पुरून उरे; तें आपल्याला मिळावें म्हणून भंगी, नाहवी, व इतर कैदी हे परस्परांशीं हमरी-तुमरीवर येऊन एकमेकांशीं शिवीगाळ किंवा मारामारी करण्याच्या बेतांत येत; त्यामुळें एकेक वेळ आम्हांला असें वाटे कीं, आपल्या उच्छिष्टामुळें असले तंटे वाढ-विण्यापेक्षां तें मोरींत ओतलें तर बरें! भाजीचीं देठें, कांद्यावरचीं जाड टरफलें, व शिजून निःसत्व झालेलीं अमसलें मोरींतून उचलून घेऊन गट्ट करितांना आम्हीं कित्येक कैद्यांस पाहिलें आहे!! असल्या दुष्काळ बुभु-क्षितांना एक वेळ भाकर न देणें ह्मणजे पंचवीस फटके

मारल्यासारखें होईल, व कुल्यांवर वेताच्या छड्या फोडून त्यांवर मिठाचें पाणी ओतल्यानें होणाऱ्या वेदना पहाण्याचें निष्ठुरत्व टाळितां येईल इतकेंच नाहीं, तर तसल्या कडक शिक्षेनें होणाऱ्या कामगिरीपेक्षां ही अधिक कामगिरी एका वेळच्या भाकरीला किंवा भाताला ताड्या दिल्यानें होणार आहे !

तुरुंगचें धान्य साधारण प्रतीचे लोक ज्या प्रकारचें धान्य खातात त्यापेक्षां विशेष कमकस आणि हलक्या दराचें असणार हें उघड आहे. पण त्यांतल्या त्यांत बरें वाईट पाहून घेणें, हें जेलरावर किंवा सुपिंटेंडावर अवलंबून आहे. एकदां आमच्या असें पहाण्यांत आलें कीं जे तांदूळ आमच्या नेहमींच्या सुपिंटेंडाला वावगे दिसत नसत, तेच तांदूळ भायखळ्या तुरुंगांतून आलेल्या सुपिंटेंडाच्या पसंतीस पडले नाहींत; व त्यानें मक्तेदाराकडून दुसरे बरे तांदूळ आणविले. मक्तेदारांच्या चढाओढीमुळें तुरुंगांतील कैद्यांचें अन्न इतकें भिकार झालें आहे कीं, त्यांच्या दोन्ही वेळच्या अन्नास आण्या दीड आण्यापेक्षां अधिक खर्च पडत असेल असें वाटत नाहीं. एक औंस अडीच रुपये भार असतो; असले आठ औंस भात आठ औंस भाकर किंवा रोटी, पांच औंस डाळ, आणि पाण्या कांद्यांसकट आठ औंस कसली तरी भि-

कार भाजी—येवढ्या अन्नानें सकाळपासून संध्याकाळ-पर्यंत सक्त मजूरी करणाऱ्याचें पोट नीट कशानें भर-णार ? तशांतही तें निःसत्व असल्या कारणानें कैदी लोकांना फारच खा खा सुटते. पण इतकें आणि अशा प्रकारचें देखील अन्न ज्यांना बाहेर मिळत नाहीं, त्यांना येथें आल्यावर थोडे बहुत बाळसें यावें हें स्वाभा-विक आहे ! पण ज्यांचा नित्य चांगलें अन्न खाण्याचा परिपाठ असतो, त्यांना असल्या अन्नानें रोग जडून ते मरणाच्या दाराला येऊन बसतात, याबद्दल कांहीं तरी तोड काढणें जरूर आहे. कायद्याचें मुख्य तत्त्व असें आहे कीं, लहानापासून थोरापर्यंत, रावापासन रंकाप-र्यंत एकाच अपराधाबद्दल सर्वांस सारखी शिक्षा भोग-ण्यास लागावी; पण तुरुंगांत निरनिराळ्या प्रतींच्या कैद्यांस निरानिराळें किंवा कमी अधिक अन्न मिळत नसल्यामुळें एकास कमी व एकास अधिक असा त्रास भोगावा लागतो. यासाठीं पहिल्या प्रतीचे अमुक, दुसऱ्या प्रतीचे अमुक व तिसऱ्या प्रतीचे अमुक असे कैद्यांचे तीन वर्ग करावेत. तिसऱ्या प्रतीच्या वर्गास जें अन्न द्यावयाचें तें सगळ्यांसच द्यावें; पण त्याशिवाय दुसऱ्या व पहिल्या प्रतीच्या वर्गांतील कैद्यांस शेर अर्धा शेर पुऱ्या, दूध, बिस्कुटें किंवा ब्रेड यांपैकीं एक मिळावें म्हणजे ते इतके खंगणार

नाहींत. या फाजील अन्नाचा खर्च पाहिजे असल्यास ज्याचा त्याच्याकडून घ्यावा. ज्याला तो देतां न येईल त्यानें तिसऱ्या वर्गास मिळणाऱ्या अन्नानें आपली भूक भागवून घ्यावी.प्रस्तुत अमलांत असलेल्या तुरुंगाच्या नियमांप्रमाणें युरोपीअन कैद्यांना एक प्रकारचें व नेटिव कैद्यांना दुसऱ्या प्रकारचें अन्न असा भेदाभेद आहे, व एकाला फर्स्टक्लास व दुसऱ्याला सेकंड क्लाडरेशन म्हणतात ह्मणून ऐकतों; असें असेल तर नेटिवांच्या खान्यांतच तीन वर्ग करण्यास काय हरकत आहे ? तशांतही खर्चाचा बोजा कैद्यावर घातला, व सरकारच्या पदराला खार लाऊं दिला नाहीं, ह्मणजे त्यांना कोणत्याही प्रकारची कुरकुर करण्यास जागा राहिली नाहीं.

दुसरी आमची एक अशी समजूत आहे कीं, तुरुंगांतील लोकांना जशा शिक्षा देतात, तसेंच थोडेंबहुत शिक्षण दिलें, किंवा नीत्युपदेश केला, तर त्यांच्या हातून होणाऱ्या अपराधांची संख्या कदाचित् कमी होईल. शारीरदण्डनानेंच कैद्यांस सुधारलें पाहिजे, त्या व्यतिरिक्त त्यांना सुधारण्यास दुसरा मार्ग नाहीं, असें जे समजतात, त्यांच्या विचारांत थोडीबहुत चूक आहे असें आह्मांस वाटतें. जोंपर्यंत कैद्यांस अपराधानुरूप शिक्षा मिळत असते, तोंपर्यंत त्याला तिच्याबद्दल कुर-

कुर करतां येत नाहीं इतकेंच नाहीं, पण त्याला आप-
ल्या मनाशीं देखील शिक्षा देणाराला दोष लावितां येत
नाहीं. पण हीच शिक्षा फाजील झाली, ह्मणजे तो
आपला अपराध विसरून जातो, व आपल्याला अन्या-
यानें शिक्षा झाली, येवढी गोष्ट त्याच्या मनाला एकसा-
रखी टोचूं लागते, व तिच्याबद्दल कोणत्या रीतीनें सूड
घेतां येईल याचा विचार त्याच्या मनांत घोळूं लागतो.
अशा प्रकारचे एक दोन कैदी आमच्या पहाण्यांत आले
होते. आपल्या दुर्वर्तनानें समाजास पीडा करणारे जे
आहेत त्यांना दण्ड केलाच पाहिजे हें उघड आहे, पण
त्यांना जो दण्ड करावयाचा तो जरूर असेल तेवढाच
असावा. समाजाचें स्वास्थ राहण्यास आवश्यक अस-
णाऱ्या दण्डाहून अधिक दण्ड त्यांना होऊं नये, व ते
कैदेंत असतां त्यांच्या श्रमावर त्यांचा खर्च निघाला
पाहिजे. काम करण्याचा आळस, व अज्ञान या दोन
कारणांमुळें दुर्दैवी लोक अपराध करून जातात; तेव्हां
त्यांनीं फिरून गुन्हा करून समाजाला पीडा करूं नये
असा हेतु असेल तर तुरुंगांत असतां समाजाच्या ख-
र्चानें त्यांस खाऊं घातल्यानें, व विनाकारण कडक
शिक्षा भोगण्यास लाविल्यानें तो तडीस जाणार नाहीं
अशिक्षित देशांतील कायदे स्वाभाविकपणें कडक अस-

तात; अर्धवट सुधारलेल्या लोकांना सुधारण्यास कडकच कायदे पाहिजेत. पण वारंवार असें होतें कीं, लोकांच्या सुधारणेच्या मानानें कायद्यांचा कडकपणा वाजवीपेक्षां फाजील असतो त्यामुळें सर्वांस इष्ट जी सुधारणा तिचा फैलाव होण्यास व्यत्यय येतो; यासाठीं ज्यांच्याकडे कायदे करण्याचें काम असेल त्यांनीं वेळोवेळीं देश-स्थितीकडे लक्ष देऊन त्यांचा कडकपणा कमी अधिक केला पाहिजे. जे आळशी असतील त्यांना शिक्षा केल्यानें ते उद्यामी होतात असें नाहीं. आळसावर वस्ताद औषध उद्योग होय. यासाठीं आळसामुळें अपराध करण्याकडे ज्यांची प्रवृत्ति झाली असेल त्यांना तुरुंगांत असतां उद्योग करण्याची संवय लावली तरच ते बाहेर गेल्यावर पुनः अपराध करणार नाहींत, व समाजाला फिरून त्रासदायक होणार नाहींत. तसेंच अज्ञानामुळें जे तुरुंगांत आले असतील त्यांना तेथें असतां शिक्षण मिळालें पाहिजे. ज्यांना गरिबी व आज्ञान यांमुळें कोणताही धंदा शिकून त्यावर आपला चरितार्थ चालवितां येत नाहीं, व चोरीमारी करून पोट भरण्याची पाळी येते, त्यांना तुरुंगांत असतां कांहीं तरी धंदा शिकविणें जरूर आहे. तुरुंगांत जो कैदी अपराध करून येतो त्याच्याकडून तो अपराध पुनः होणार नाहीं, असा

परिणाम तुरुंगांतील शिक्षेनें झाला पाहिजे. नाहीं तर जो कैदी येईल त्याला सरसहा दे फटके, नाहींतर घाल गोळ्यांवर किंवा घाणीवर—असें केल्यानें तो बाहेर पडतो तेव्हां पहिल्यापेक्षां गुन्हा करण्यास अधिक आतुर झालेला असतो. १०१ दिवसपर्यंत निरनिराळ्या तऱ्हेच्या कैद्यांशीं आमचें जें संघट्टन झालें, त्यावरून मला असें वाटतें कीं, सध्यां तुरुंगांत जी शिस्त चालू आहे, तींत सुधारणा करण्यास बराच अवकाश आहे व अधिकाऱ्यांनीं हळू हळू ती करण्याचें मनावर घेतल्यास आतांपेक्षां अपराधसंख्या पुष्कळ कमी होईल यांत संशय नाहीं. ती सुधारणा कशा प्रकारची असावी, व कोणत्या रीतीनें करावी हें ज्यांना समजून घ्यावयाची इच्छा असेल त्यांनीं **हरबर्ट स्पेन्सर** म्हणून इंग्लंडामध्यें सांप्रत प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता आहे, त्यानें अनेक विषयांवर स्फुट निबंध लिहिले आहेत, त्यांत कारागृहनीति (Prison-Ethics) म्हणून एक निबंध आहे तो वाचावा, अशी आमची शिफारस आहे. त्या निबंधांत या विषयावर पुष्कळ मनोरंजक माहिती दिली आहे, व जागेची सवड असती तर तिचा बराच भाग येथें घेतला असता; तथापि, तो निबंध किती मनोवेधक असला पाहिजे याचें वाचकांस थोडें तरी अनुमान कर-

ण्यास कांहीं आधार व्हावा म्हणून त्यांतील एक दोन अवतरणें घेतों.

" जेव्हां **एम् ओबरमार** यास म्युनिख्च्या सरकारी तुरुंगाचा गव्हर्नर नेमिलें तेव्हां त्यांत ७०० पासून ८०० कैदी होते. त्यांना हुकूम मानणें म्हणून कसलें तें ठाऊक नव्हतें; आणि त्यांना हवी ती शिक्षा केली, किंवा पाहिजे तसला धाक दाखविला, तरी त्यांचा उच्छृंखलपणा आवरण्याची पंचाईत पडे. सगळ्या कैद्यांस एका साखळींत गोऊन तिला मधून मधून लोखंडाचीं वजनें लाविलीं होतीं तीं इतकीं जड होतीं कीं; त्यांपैकीं जे मोठे ताकदवाले होते त्यांना देखील तीं चालते वेळीं फरपटत नेण्याची मुष्कील पडे. त्यांच्यावर शंभर लष्करी शिपायांचा पाहारा होता; तो ते तुरुंगाच्या निरनिराळ्या दरवाज्यांपाशीं किंवा भिंतीभोंवतीं उभे राहून करीत इतकेंच नाहीं, तर त्यांना काम करण्याच्या आणि निजण्याच्या पडव्यांतही राखण करावी लागत असे. येवढ्यानेंच नीट बंदोबस्त न राहतां एखादे वेळेस सगळे कैदी मिळून दंगा करतील, किंवा एखादा हुच्चभाई कोणावर चाल करून जाईल, तर तसें न व्हावें ह्मणून ब्लडहौंड अवलादीचे पंचवीस तीस लचके तोडणारे कुत्रे शिपायांना मदत करण्यासाठीं

सगळ्या वाटांवर आणि अंगणांत मोकळे सोडून दिलेले असत. सारांश, **एम्. ओबरमारचें** असें ह्मणणें आहे कीं, ती बंदीशाला साक्षात् पिशाचवाड्यासारखी (Pandemonium)दिसत होती, व तिच्या खालीं सांपडलेल्या दहापांच विध्यांत अत्यंत दुष्ट मनोविकार, पराकाष्ठेचे दुष्ट दुर्गुण, आणि परम हृदयभेदक क्रौर्य हीं दृष्टीस पडत होतीं. "

एम् ओबरमार यानें ही कडकपणाची शिस्त हळू हळू ढिली केली; हलक्या हलक्या बिड्या घातल्या, व सरकार रुकार देतें, तर त्यानें त्या मुळींच काढून टाकल्या असत्या. सगळ्या कुत्र्यांना व बहुतेक पहारेकऱ्यांना फाटा दिला, आणि कैद्यांची भीति दूर होईल अशा रीतीनें त्यांना वागविण्याचा परिपाठ घातला. मि० **बेलिक कार्केन** हा तो तुरुंग पहाण्यास १८५२ त गेला होता, त्यावेळेस त्याच्या असें नजरेस आलें कीं, " तुरुंगाचे सगळे दरवाजे अगदीं उघडे होते, व दारापाशीं पहाऱ्यावर कोणीही नव्हतें........कोणत्याच दाराला अडसर किंवा बोल्ट नव्हते. तर मग कैद्यांनीं फरारी होऊं नये ह्मणून त्यांना अडकवून ठेवण्यासाठीं काय केलें होतें असें ह्मणाल, तर एकेका दाराला साधें कुलूप लाऊन ठेविलें होतें, व त्याची देखील किल्ली पिरगळी

नसल्यामुळें पाहिजे तर तें उघडून कैद्यांना बाहेर पड-
ण्याची सवड होती........ प्रत्येक कारखान्यावर कांहीं
कांहीं चांगल्या वर्तणुकीचे कैदी देखरेख करण्यासाठीं
नेमिले होते व एखाद्या कैद्यानें तुरुंगाचा कांहीं
नियम मोडिला, व त्याच्या आसपासच्या गड्यांनीं त्या-
ला सांगितलें कीं, " बाबारे, असें करायाचें नाहीं,"
तर त्यांचा शब्द त्यानें मोडिला असें फार थोडा
वेळ घडे. तुरुंगाच्या भिंतीच्या आंत प्रत्येक प्रकारचा
कारखाना चालू आहे. कैद्यांच्या टोळ्या करून त्यांच्या-
कडे निरनिराळ्या धंद्यांचीं हत्यारेंपात्यारें दिलेलीं अस-
तात, त्यांनीं ते आपल्याला लागणारे कपडे करितात,
आपल्या तुरुंगाच्या भिंती दुरुस्त ठेवतात,
आपल्या विड्या ओततात, व विक्रीसाठीं नाना तऱ्हेचे
जिन्नस तयार करितात. या सर्वांचा असा उत्कृष्ट परि-
णाम झाला आहे कीं, प्रत्येक कैद्याचा खर्च त्याच्या
उद्योगाच्या फळावर निघतो इतकेंच नाहीं, तर तो
भागून जी बाकी रहाते ती त्यास बाहेर पडतांना
मिळत असल्यामुळें तुरुंगांतून हात हालवीत घरीं
जाण्याची त्यांना पाळी येत नाहीं. मि० हास्किन्स
याचा " स्पेनची प्रस्तुत स्थिति " (Spain as it is)
ह्मणून एक ग्रंथ आहे त्यावरून खालीं लिहिलेल्या
गोष्टी सिद्ध होतील.

" तुरुंगांत कैदी आला ह्मणजे प्रथम त्याला बिडी घालितात, पण त्यानें जेलराकडे अर्ज केला, आणि तो वावग्या रीतीनें वागत नसला, ह्मणजे ती काढून टाकितात. "

" तुरुंगांत एक हजार कैदी आहेत, परंतु त्यांचा बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं तीन किंवा चार यांपेक्षां अधिक पहारेकरी माझ्या दृष्टीस पडले नाहींत. असें ह्मणतात कीं, त्या ठिकाणीं दहा बारा जरखड शिपाई आहेत, आणि दारेंबिरें इतकीं लुस्कान आहेत कीं तीं जातां जातां मोडून टाकतां येतील. सारांश, साधरण खासगी घरांना जितकी मजबुती असते, तितकीच मजबुती या तुरुंगांत आहे. "

" कैदी तुरुंगांत आला ह्मणजे त्याला असें विचार-तात कीं, कायरे बाबा! तुझ्या मनांत कोणतें काम करायाचें आहे किंवा कोणता धंदा शिका-वयाचा आहे. येथें सुमारें ४० कारखाने चालतात. हुशार हुशार कोष्टी, लव्हार, चांभार, वुरुड....वगैरे अनेक तऱ्हेचे धंदेवाले आहेत. याशिवाय येथें एक मोठा छापखानाही चालू आहे. "

" तुरुंगाच्या दुरुस्तीचें हरएक प्रकारचें काम कैदीच करितात. असे गरीब, असे सालस, आणि असे संतुष्ट कैदी

मीं कधींच पाहिले नाहींत. उपयोगाच्या धंद्यांत रात्रंदिवस गढून गेल्यामुळें, व ममतेची वागवणूक असल्यामुळें, त्यांचीं तोंडें टवटवीत दिसतात........खेरीज त्यांच्या व्यायामाकरितां एक बगीच्या करून त्यांत नारिंगाचीं वगैरे झाडें लाविलेलीं आहेत, तसेंच त्यांच्या करमणुके-साठीं कोंबड्यांचीं खुराडीं राखलीं असून नानाप्रकारचे पक्षीही बाळगलेले आहेत. परीटघाटावर कैदी आपले कपडे धुऊन काढतात; तसेंच एक दुकान आहे तेथें जाऊन त्यांना तमाखू वगैरे हलक्या चैनींच्या वस्तु विकत घेतां येतात; कारण, कैदी लोकांच्या श्रमावर जी मजूरी मिळते, तिचा एक हिस्सा त्यांना तुरुंगांतल्या तुरुंगांत, खर्चासाठीं देतात, दुसरा हिस्सा बाहेर जातांना त्यांच्या स्वाधीन करितात व बाकी दोन हिस्से सरकारांत घेतात, व तेवढ्यानें तुरुं-गाचा खर्च भागतो."

वर लिहिल्याप्रमाणें इकडील तुरुंगांत व्यवस्था होईल तर लांब लांब ठेपींचे कैदी आंतल्या आंत गडप होणार नाहींत इतकेंच नाहीं, तर ते बाहेर पडतील त्यावेळेस त्यांच्यापाशीं दोन पैसे सांठून कांहीं तरी धंदा करून उदरनिर्वाह करण्याची संवय त्यांना लाग-लेली असेल; व असें झाल्यानें ते तुरुंगांत फिरून

जाणार नाहींत. डोंगरीच्या तुरुंगांतील सक्तमजूरीच्या कैद्यांना कामासाठीं शहरांत नेत नाहींत, यामुळें बहुतेक कैदी विडीशिवाय असतात. एकादा दांडगेश्वरच असला तर त्याला शृंखलाबद्ध करून ठेवणें जरूर पडतें, पण बाकीच्यांच्या पायांत वाळा मात्र असतो, आणि तोही अलीकडे झालेल्या नियमाप्रमाणें एकाहून अधिक वेळ जो आला असेल त्याच्या कपाळीं येतो. एकंदरीनें पहातां सध्यां आपल्या इकडील तुरुंगांत जी शिस्त आहे, तीप्रमाणें कैदी लोकांचे न पाहवण्यासारखे व न सोसण्यासारखे हाल होतात असें नाहीं, पण तींत असें कांहींच नाहीं कीं ज्यांच्या योगानें अशिक्षित व आळशी लोकांची पापाचरणप्रवृत्ति नाहींशी होऊन ते कैदेंतून सुटल्यावर त्यांस प्रामाणिकपणानें एखादा धंदा करून आपला चरितार्थ चालविण्यास उत्तेजन येईल. डोंगरीवर असतां आह्मांला विशेष तिरस्कार घाणीचा आणि गोळ्यांचा येई. कैद्यांना हा श्रम करायाला लाविण्यापासून एका कवडीचीही किफायत नसतां पांच पंचवीस माणसांना सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत व्यर्थ कष्टविण्यांत ही शिक्षा शोधून काढणारांचा किंवा देणारांचा काय हेतु असेल तो असो. कैद्यांच्या वर्तनावर हिचा कांहीं बरा परिणाम होत असेल असें ह्मणावें तर

तसेंही कांहीं नाहीं. कारण सूतकाम करणें, जमीन खोदणें, दळण दळणें, पाणी ओढणें, गोळे उचलणें किंवा घाणीवर चढणें हीं सगळीं कामें कैद्यांना एक-सारखीं वाटतात. आंग मोडून काम करणाऱ्यांना चोहोंकडे सारखीच मेहनत पडते; जे चुकारतट्टू असतात त्यांना कांहीं करायाला लाविलें तरी ते त्यांतल्या त्यांत खेळल्याशिवाय राहत नाहींत; असें असतां या आंतबट्ट्याच्या शिक्षेचा प्रघात कां चालू ठेवावा हें समजत नाहीं. तसेंच तुरुंगांत जो मनुष्य येतो त्याला जें काम येत असेल तेंच द्यावें, हें बरें. न्हाव्याला कोष्ट्याचें किंवा कारकुनाला शिंप्याचें काम देण्यांत काय हशील आहे? कैद्याची प्रकृति बिघडूं न देतां त्याच्या कडून होईल तितकें काम करून घेण्यास कांहीं हरकत नाहीं. पण त्याला जें काम येत असेल तेंच पाहिजे तर त्याच्या कडून बाहेरच्या पेक्षां अधिक करून घ्यावें; असें केल्यानें त्याला विनाकारण त्रास पडणार नाहीं इतकेंच नाहीं, पण सरकारालाही फायदा होणार आहे. होतां होईल तों प्रत्येक तुरुंगाचा खर्च त्यांतील कैद्यांच्या श्रमाच्या किमतीवर भागला पाहिजे. त्यांच्या चरितार्थासाठीं लोकांना आपल्या प्राप्तीचा कांहीं भाग द्यावा लागणें म्हणजे गुन्ह्याला उत्तेजन देण्यासारखें होय. गुन्हेगारांना

तुरुंगांत टाकण्याचा हेतु इतकाच कीं, ते ज्या समाजांत असतात त्याला त्यांच्या कडून त्रास न व्हावा तो त्रास टाळणाऱ्यापुरतेंच त्याचें स्वातंत्र्य नाहींसें करणें योग्य आहे. ज्यांनीं फारच थोर अपराध केले असतील त्यांना ताळ्यावर आणण्यासाठीं कांहीं वेळ कडक शिक्षा करावी लागेल, व कित्येकांना फांशींही चढवावें लागतील, हें खरें आहे, पण येवढ्यावरून ज्याला त्याला घाणीवर घालणें, गोळे उचलायला लावणें, कांजी कोठडींत कोंडून घालणें, किंवा हातखोडा अथवा पायकोडा देणें, याची जरूर आहे असें वाटत नाहीं. आमची अशी पक्की खातरी आहे कीं तुरुंगावरचे अधिकारी कैद्यांशीं रोज दोन गोड शब्द बोलतील, व आठा दिवसांतून एकदोन वेळ त्यांना नीत्युपदेश करतील, तर त्यांच्या मनावर चांगला परिणाम खचित होईल. ज्यांना वाचतां येत असेल त्यांनीं आपापलें ठरींव काम केलें म्हणजे ते मागतील तीं पुस्तकें त्यांस वाचण्यास द्यावीं, व रात्रीं त्यांस दिवा द्यावा. कोणी सुशिक्षित कैदी आला असेल तर त्याच्याकडून बाकीच्यांस चार नीतीच्या गोष्टी सांगवाव्या किंवा चांगलीं पुस्तकें वाचवावीं; जेलर किंवा सुप्रिटेंड यांनींच दर रविवारीं दोन बोधाचे वि-

चार सांगितले तर फारच बरें होणार आहे; पण तसें जमत नसल्यास एकादा उपदेशक दर आठवड्यास बाहेरून आणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. या संबंधानें आह्मांला पुष्कळच लिहावयाचें आहे, पण पुस्तकाचीं पानें ह्मणतांह्मणतां वाढत चाललीं, ह्मणून येथेंच मुक्काम करणें जरूर आहे. खेरीज आम्हीं कितीही सूचना केल्या तरी त्या सरकारच्या कानावर कशा पोहोंचणार! कोणतीही गोष्ट फिरतां फिरतां आफिशीअल मार्गानें त्यांच्या सट्टयांत येईल तेव्हां तिच्याकडे त्यांचें लक्ष ओढवणार; बाकी सगळा आक्रोश अरण्यरुदिताप्रमाणेंच असतो. ज्यांच्याकडे तुरुंगाचे नियम घालण्याचा अधिकार आहे त्यांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं अपराध्यांस दंड करण्यानें त्यांचें व समाजाचें कल्याण व्हावें हें इष्ट असेल तर तुरुंगांतील शिस्त अशी पाहिजे कीं त्यांत कितीही दुष्ट मनुष्य आला तरी त्याला असें वाटूं नये कीं येथें आल्यानें आपणांस याउपर नेकीनें व भलेपणानें दिवस कढण्याची आशा राहिली नाहीं. तुरुंगांचा खर्च, त्यांतील कैद्यांच्या श्रमानें चालला पाहिजे इतकेंच नाहीं, पण ते बाहेर पडतांना त्यांच्या पाशीं दोन पैसे असून पुढें चांगल्या रीतीनें वागण्याचा त्यांचा निश्चय झालेला असला पाहिजे. अशा प्रकारची

तुरुंगांची व्यवस्था ज्या दिवशीं होईल त्या दिवशीं बरीच समाजसुधारणा झाली असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

मूळ संकेताप्रमाणें येथपर्यंत या पुस्तकाचे दोन भाग आटपले. आतां अवांतर विचार या सदराखालीं चार ओळी लिहून वाचकांची रजा घेतों. कोल्हापूर प्रकरणाच्या संबंधानें अनेक लोकांचे अनेक तर्क झाले आहेत. कित्येकाचें असें म्हणणें आहे कीं, हा खटला पुण्यास चालता तर याचा निराळाच परिणाम झाला असता, दुसऱ्या कांहीं लोकांचें असें मत आहे कीं या खटल्यांतील जूरींत सगळे किंवा निम्मेपेक्षां अधिक नेटिव लोक असते तर त्यांनीं वर्तमानपत्रकर्त्यांस निरपराधी ठरविलें असतें. तिसऱ्या एका पंथांचे लोक आहेत त्यांना असें वाटत आहे कीं, पत्रकर्त्यांस पैशाचें पाठबळ नव्हतें ह्मणून ते बुडाले. कोणाची अशी कल्पना आहे कीं या कामांत आम्हांला सरकारच प्रतिकूळ असल्यामुळें आह्मांला अपयश आलें; कोणाची समजूत अशी आहे कीं आह्मीं अखेरीस क्षमा मागितली ही फार वाईट गोष्ट केली व कित्येकांस तर आह्मांस शिक्षा झाली

ती ठीक झाली असें वाटत असेल. यांपैकीं कोणाचें म्हणणें खरें, किंवा कोणाचें खोटें; अथवा कोणाच्याच म्हणण्यांत कांहीं हाशील नाहीं, याचा निश्चय करणें आम्ही आपल्यावर घेत नाहीं. पोलिस कोर्टांत आणि हायकोर्टांत लोकांच्या पुढें बऱ्याच गोष्टी आल्या आहेत, व जो तो आपापल्या समजुतीप्रमाणें आह्मांस किंवा इतरांस बरें वाईट ह्मणत आहे. आमचें म्हणणें असें होतें कीं हें कोल्हापूर प्रकरण कोणत्या तरी न्यायासनापुढें यावें, तें आमच्या इच्छेप्रमाणें एकदांचें आलें. तसें झाल्यावर त्याठिकाणीं न्याय करण्यास बसलेल्या न्यायाधीशाच्या आणि जूरीच्या नजरेला जी गोष्ट आली तीच योग्य व मान्य असें घेतलें पाहिजे. कारण असें न केलें तर कोणत्याही कज्जाचा कोठेंच निकाल लागावयाचा नाहीं. आतां जज्जानें आणि जूरीनें केलेला निकाल सर्वांसच संमत पडेल असें नाहीं. थोडा बहुत मतभेद हा होणारच, व तो होणें हें स्वाभाविक आहे. तथापि सरकारानें ज्यांच्याकडे कोणत्याही गोष्टीचा निवाडा करण्याचा पूर्ण अखत्यार दिला, त्यांच्या विचाराला जें आलें तेंच आनंदानें मान्य करणें हेंच प्रत्येक सुशिक्षित, सुजाण, व धर्मतत्त्वज्ञाचें कर्तव्यकर्म आहे. साक्रेटिसाला असें पक्कें ठाऊक होतें कीं मला

जी शिक्षा होत आहे ती अगदीं अन्याय्य आहे; तरी त्याच्या न्यायाधीशांच्या नजेरला जी गोष्ट आली ती त्यानें संतोषानें मान्य केली. मनुष्य ज्या अर्थी सर्वज्ञ नाहीं, त्या अर्थी त्याच्या हरएक कृत्यांत चूक होण्याचा संभव आहे. साक्रेतिसावर आणलेल्या आरोपांची चौकशी करण्यास दहा पांच लोक बसले होते असें नाहीं. आथेन्सच्या प्रजासत्ताक राज्यांतील लोकांच्या बहुमतानें तो दोषी ठरला, व त्याला विषप्राशन करावें लागलें ! पण कालांतरानें त्याच्या संबंधानें येवढें मतांतर झालें कीं तो भला ठरून त्याचे पांच सहाशें न्यायाधीश अगदीं चुकले अशी लोकांची खात्री झाली, व आतांपर्यंत सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांचा तसाच ग्रह आहे. " सत्यमेव जयते " हा पूर्वापार चालत आलेला जो सिद्धांत आहे, त्याची पूर्तता होण्यास बराच काळ लागतो. कारण सत्यांत म्हणजे कांहीं नैसर्गिक सामर्थ्य आहे, असें नाहीं; असें असतें तर त्याला तत्काळ यश येतें. कधींना कधीं तरी त्याचा पगडा बसतो याचें कारण इतकेंच आहे कीं सत्यावलंबन हें बहुतेकांचें फायदेशीर आहे. या बहुतेकांचें ज्यावेळेस प्राबल्य होतें, त्यावेळेस सत्याचा जय होतो; उलट पक्ष प्रबल असतो तोंपर्यंत सत्य दडपून राहतें. आतां साक्रेतिसाच्या आणि आमच्या

युगांत जमीन–अस्मानाचें अंतर पडलें आहे, व राज्य-पद्धति, न्याय वगैरेंच्या संबंधानें लोकांच्या आचार-विचारांत पुष्कळच तफावत पडली आहे, व सत्य-असत्य विवेचनाचा कांटा अधिक सूक्ष्म होत चालला आहे, हें समंजस वाचकांस सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. असो, जगांतील न्यायपद्धति बुद्धिबळांच्या खे-ळासारखी आहे. प्रतिपक्षाच्या शहांत न येतां आपण त्याला शह देणें आणि अखेरीस मात करणें हें ज्याच्या त्याच्या कल्पनेवर, अनुभवावर, बुद्धिसामर्थ्यावर व इतर उपकरणांवर अवलंबून असतें. यांपैकीं कांहीं कमी पडलें तरी दुसऱ्या पक्षाचा उत्कर्ष होण्याचा संभव असतो. जो ज्या बाजूला असतो त्याला अनुसरून त्याचें वर्तन चाललेलें असतें. फ्रान्सचा राजा चवदावा ल्यूई यानें प्रजेवर इतका जुलूम केला कीं त्याच्या पाठीमागें दोन पिढ्यांनीं फ्रान्सांत जबरदस्त राज्यक्रांति होऊन प्रजासत्ताक राज्याची स्थापना झाली; पण ल्युई-ला असें कधीं वाटलें नाहीं कीं माझ्या आचरणानें माझ्या प्रजेस त्रास होत आहे. ल्युईसारखेंच इंग्लंडाच्या दुसऱ्या जेम्स राजाचें वर्तन होतें. हे राजश्री राज्यासना-स मुकले तरी यांना आपलें करणें वाईट दिसलें नाहीं. येवढें खरें आहे कीं कोणताही पक्ष असो, तो जेथपर्यंत

अधिकारारूढ असतो, तेथपर्यंत त्याच्या चुकीच्या करण्याला देखील कोणी नांवें ठेवण्यास धजत नाहीं, कारण तसें केल्यानें त्याच्या कडून दण्ड होण्याचा संभव असतो. आनंदी—राघोबांनीं राज्यलाभासाठीं सख्ख्या पुतण्याला मारेकऱ्यांच्या स्वाधीन केलें; पण तुह्मीं केलेलें कृत्य अत्यंत निंद्य होय, व याला देहांत प्रायश्चित्ताखेरीज दुसरें प्रायश्चित्त नाहीं, असें खडखडीत तोंडावर सांगण्यास धजणारा सगळ्या पेशवाईत एक रामशास्त्री मात्र होता! अधिकाऱ्याला आड येणारानें हातांत शिर घेऊन मारण्यास तयार असलें पाहिजे. अन्याय करणारे अधिकारी मरून जाऊन पिढ्या दोन पिढ्या गेल्यावर त्यांच्या वर्तनाची चर्चा करणें सोपें असून बिनधोक्याचें आहे. सखारामबापूसारख्या हट्टी वृद्ध कपीला स्वपक्षाला वळवून घेण्यासाठीं नानांनीं गंगाबाईस अत्यंत अश्लाघ्य युक्ति सांगितली, नानांचें आणि गंगाबाईचें बळकट सूत होतें, नानांच्या जाचामुळें सवाई माधवरावांनीं माडीवरून उडी टाकली, वगैरे ऐतिहासिक गोष्टी आतां आह्मी खुशालपणें बोलतों, व न भितां त्यांच्या विषयीं वादविवाद करितों. पण मनांत आल्याबरोबर पाहिजे त्याला तापल्या तोफेवर बांधून मारण्याचें सामर्थ्य जोंपर्यंत नानाच्या मनगटांत होतें

तोंपर्यंत अमुक अमुक प्रकारचें तुमचें वर्तन अयोग्य आहे असा त्यांच्यापुढें चकारशद्ब देखील काढण्याची कोणाची छाती नव्हती. उलट त्यांच्या वागणुकीची तारीफच होत असे. शिंदे, होळकर, गायकवाड, सावंत, भोसले, सचीव, प्रतिनिधि, कागलकर, पटवर्धन वगैरे घराण्यांतील जुन्या पुरुषांच्या वर्तनाविषयीं ग्रांडडफ साहेबानें आपल्या इतिहासांत जशी चर्चा केली आहे तशी चर्चा या घराण्यांतील प्रस्तुत पुरुषांविषयीं आम्हीं करूं ह्मटलें तर आमचें कसें चालेल? कोणी एखादा निर्भीड धटिंगण हवें तें बोलत सुटला तर त्याला असले विचार तोंडावाटे बाहेर काढतां येणार नाहींत असें नाहीं; पण असें करितांना त्यानें आपल्या जिवावर उदार झालें पाहिजे. जिवाची परवा न करितां जगाचें कल्याण करण्याच्या मिषानें असें करण्यांत प्रतिष्ठा मानणारे ग्यालिलीओ, क्रानमर, रामशास्त्री यांसारखे वेडे पीर कोठें कोठें असतात, पण निःसीम संसारचतुर जो आहे तो अशांचें अनुकरण कधींही करणार नाहीं! अधिकाऱ्याला आड जाण्यानें जसें कोणाचेंही कल्याण होणें नाहीं, तसेंच सरकाराला विरोध करणाऱ्यानेंही आपल्या संसारसुखावर तिळांजळी सोडावा. कारण सरकार म्हणजे अधिकारीसमुच्चय यापेक्षां दुसरें कांहीं

नाहीं. अज्ञान गरीब लोकांना सरकाराचा मोठा बागुल-बोवा वाटत असतो, पण ज्यांनीं ‘ सरकार आणि प्रजा ’ या विषयावर थोडाबहुत विचार केला आहे त्यांना असें पक्कें ठाऊक असतें कीं व्यक्तिविशेष अधिकाऱ्याला ज्याप्रमाणें अहंकार, लोभ, सौजन्य, मैत्री, आपलेपणा, परकेपणा, वगैरे बऱ्यावाईट मनोवृत्ति असतात, त्याप्रमाणें अधिकारीसमुच्चयरूप जें सरकार त्यालाही असतात, भेद इतकाच कीं व्यक्तिविशेष अधिकारी हट्टास पेटल्यानें कोणाचेंही नफा-नुकसान जितकें करूं शकतो त्यापेक्षां सरकाराला अधिक करतां येतें. बाकी सरकारानें अमक्याला चांगलें ह्मटलें, आणि तमक्याला वाईट ह्मटलें ह्मणून तो तसा होतो हें थोडेंच आहे. अनेकदां असें होतें कीं सरकार आणि प्रजा यांच्या नफानुकसानीचा परस्परांशीं अत्यंत विरोध असल्यामुळें अति नीच पुरुषाला हातीं धरून सरकाराला त्याचा बडेजाव करावा लागतो. ब्रह्मघ्न त्रिंबकजीसाठीं बाजीनें पाजीपणा करून आपल्या या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याची राळ केली, हें सर्वांस विदित आहेच. ज्याप्रमाणें प्रासादिक कवि आपल्या कल्पनावैचित्र्यामुळें शुष्क पदार्थाला देखील नसतें माहात्म्य आणून देतात, त्याप्रमाणें सरकारही अगदीं हलकट मनुष्याला नसता थोरपणा

देऊं शकतें. ज्याप्रमाणें स्विफ्टसारख्यानें केरसुणीचें वर्णन केलें तर तें देखील लोकांस मनोरम होईल असें स्टेलास वाटलें, त्याप्रमाणें सरकारानें ज्ञानशून्य पशूस जरी अधिकारावर नेमून त्याची पाठराखणी केली तरी त्याचाही लोकांना मोठा बाऊ वाटणार आहे. मागें एका रोमन बादशहानें अधिकाराच्या जोरावर आपल्या छिनाल बायकोस सेनेट सभेकडून देवी ह्मणविलें आणि आपल्या विवाहाचा वर्षदिवस तरुणतरुणींनीं पतिव्रतेच्या स्थंडिलापुढें अगरु जाळून साजरा करावा असा ठराव केला ! * सरकारी सत्तेचें सामर्थ्य केवढें आहे हें पहा-

---

Faustina, the daughter of Pius and the wife of Marcus, has been as much celebrated for her gallantries as for her beauty.........Marcus was the only man in the empire who seemed ignorant or insensible of the irregularities of Fanstina...... He promoted several of her lovers to posts of honour and profit, and during a connection of thirty years, invariably gave her proofs of the most tender confidence, and a respect which ended not with her life.........The obsequious Senate, at his earnest request, declared her a goddess. She was represented in her temples, with the attributes of Juno, Venus and Ceres; and it was decreed, that, on the day of their nuptials, the youth of either sex should pay their vows before the altar of their chaste patroness.

The Decline and Fall of the Roman Empire. Vol I Chap. IV

ण्यास इतकें दूर जायला पाहिजे असें नाहीं. आपल्या येथील कायदे करणाऱ्या मंडळींत मधून मधून कशा प्रकारच्या इसमांची नेमणूक होते, हें लक्षांत आणा म्हणजे झालें. तात्पर्य, काय कीं सरकार म्हणून जरी स्वर्गीय वस्तु नाहीं, व सरकारचे सर्व अधिकार सरकाराला लोकांपासून प्राप्त झालेले असतात, तरी ते फार दिवस त्याच्याकडे असल्यामें तें त्याच्याच जोरावर लोकांशीं शिरजोरपणा करूं लागतें. व त्यांना आपले गुलाम करून टाकण्याचा प्रयत्न करितें; असें झालें म्हणजे लोकांत पिढीजात कांहीं तरतरी असल्यास ते औदासीन्यनिद्रेंतून जागे होतात, आणि अरेराव झालेल्या सरकाराला दोन समजुतीच्या गोष्टी सांगून वळणावर आणितात. अशा प्रकारचे लोक ज्या देशांत नसतात त्या देशचें सरकार प्रजेचे किती हाल करील याचा नेम नसतो. सरकार जुलमी, आणि प्रजा मुग्ध असल्यानें थोड्या वेळांत उभयतां लयास जातात. आपल्या हक्कांच्या संरक्षणासाठीं अधिकाऱ्यांशीं किंवा सरकाराशीं जे भांडण घालतात त्यांना त्या भांडणांत यश मिळण्याची अशा नसते. सारांश, काय कीं सरकार व प्रजा यांतील युद्धप्रसंग एका पक्षास साधक आणि दुसऱ्या पक्षास बाधक असा असतो. तशांत ज्या ठि-

कार्णी परदेशस्थ सरकार असतें, व तें एखाद्याचा न्याय करण्याच्या भरीं पडतें, त्यावेळेस त्याच्याशीं साम्ना करण्यास उभें राहणाऱ्यानें फारच मजबुती केली पाहिजे. आपलें सरकार असें विलक्षण आहे कीं अगोदर कोणा-ला कांहीं माहिती द्यावयाचें नाहीं, व कोणीं कांहीं गैर माहितीमुळें चुकीचा मजकूर लिहिला कीं कर त्याचा पुरावा ह्मणून लागलें हात धुऊन त्याच्या पाठीला ! वास्तविक पहातां ज्या गोष्टीशीं लोकांचा निकट संबंध असतो, त्या संबंधाची माहिती सरकारानें आपण होऊन वेळेच्या वेळेस लोकांस द्यावी, व त्यांच्या खोट्या सम-जुती दूर कराव्या. अमेरिकेंतील सरकार सरकारी ग्याझेटांतून अशा प्रकारची माहिती वारंवार प्रजेस देतें असें ऐकिवांत आहे. आपल्यापैकीं कोणास थेट सरका-राशीं किंवा त्याच्या एखाद्या अधिकाऱ्याशीं यशाच्या आशेनें कोडतांत तंटा घालायचा असल्यास त्यांनीं पुढें लिहिलेल्या गोष्टींबद्दल मुख्यत्वेंकरून खबरदारी ठेवावी

(१) बरेंच मोठें डबोलें हातांत पाहिजे. पैशासारखी दुसरी मजेदार वस्तु जगांत नाहीं. हा वाटोळा असल्या-मुळें एका फ्रेंच ग्रंथकारानें म्हटल्याप्रमाणें विशेष घर्षणा-शिवाय पाहिजे त्या ठिकाणीं याचा सहज प्रवेश होतो पाहिजे तो किंवा ती वश करण्यास याच्या सारखा

दुसरा पंचाक्षरी मिळणें कठीण. " मूकं करोति वाचालं, पंगुं लंघयते गिरिम्; यत् कृपा तमहं वंदे, परमानंद माधवम् " या पद्यांत माधवाच्या ठिकाणीं रूपक असें पाठांतर केलें असतां पैशाच्या सामर्थ्याचें खरें वर्णन होणार आहे; अथवा असलें पाठांतर करण्याचीही जरूर नाहीं; कारण माधव हा लक्ष्मीपति आहे, तेव्हां माधव याचाच अर्थ रुपया असा केला म्हणजे झालें ! ज्यानें कशाचें तोंड खुलें केलें त्याला कशाचीही वाण नाहीं; म्हणूनच कवीनें कोठेंसें म्हटलें आहे:—

धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति
धनै रापदं मानवा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके
धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥

ज्याला विपुल द्रव्याची अनुकूलता असेल त्याला जगाच्या प्रस्तुत स्थितींत खऱ्याचें खोटें आणि खोट्याचें खरें करण्यास फारसा त्रास पडणार नाहीं. द्रव्यविहीनांचे मनोरथ मात्र गतभर्तृकांच्या स्तनाप्रमाणें जागच्या जागीं विकास आणि लय पावतात. (२) कागदाची सामुग्री. खटला उभारण्यापूर्वीं जो जो म्हणून महत्वाचा कागद असेल तो हातांत घेऊन ठेवला पाहिजे. अस्सल मिळाला तर फारच चांगलें झालें; तो दुष्प्राप्य

असेल तर त्याची हुबेहुब नक्कल तरी पाहिजेच पाहिजे. नसांत तिच्यावर एकाद्या जबाबदार कामगाराची निशाणी घेऊन ठेवतां; आल्यास दोंच काम होईल. अमुक अमुक कागद मीं स्वतः पाहिले आहेत, किंवा अमुक अमुक माझ्या मित्राकडून किंवा अमक्या तमक्या मन्याा मनुष्याकडून मला हव्या त्या वेळेस मिळण्याचा संभव आहे असें म्हणन कोणाच्याही हवाल्यावर बसलें की काम हुकलें म्हणून समजावें. उपयोगाला येणारें चिठ्ठोरेंन् चिटोरें वेळेपूर्वी काबीज करून ठेविलें पाहिजे. एकदां गडबड सुरू झाली म्हणजे अगदीं साधीं चिटेरीं दुष्प्राप्य होतात, व कधीं कधीं तर मोठ्या सुरक्षित जागांतून तीं अन्तर्धान पावतात हें सर्वांनीं ध्यानांत धरावें.

(३) सहीनिशीं लेखी जबान्या घेऊन ठेवणें. हा माझा बाप, ही माझी बायको, ही माझी आई, हा माझा सासरा, हा माझा जिवलग मित्र, हे श्रीमंत, हे गरीब, हे राजश्री, हे भले, हे सालस, हे काय कोर्टापुढें पाहिजे त्या वेळेस हजर राहून त्यांना माहित आहे तें कोणाची मुर्वत न ठेवितां सांगतील, तेव्हां यांच्या सही सुद्धां यांची अगोदर लेखी जबानी घेऊन ठेवण्याची कांहीं एक आवश्यकता नाहीं, अशा दिमतीवर

कोणत्याही कार्यहितेच्छूनें दसूं नये. प्रेम, विश्वास वगैरे चटसारें एकीकडे ठेऊन पक्के नास्तिक बनावें, व जगांतील हरएक मनुष्य जबरा लफंग आहे असें मानून आपल्या उपयोगाचें जें म्हणून त्याला टाऊक असेल त्याचें त्याच्याकडून टाचण करवावें, व त्यावर त्याची सही घ्यावी, आणि असलीं सगळीं टांचणें वेळ येईपर्यंत एखाद्या मजबूत लोखंडी पेटींत घालून ठेवावी ! (४) वकीलांचें मत. कोणतेंही काम हातीं धरण्यापूर्वीं त्यातील सर्व कागद पत्र एखाद्या काय देवाल्या भटास दाखवावे; व त्यांवर त्याचें लेखी मत घेऊन ठेवावें. या कृत्यास जो भट पहावयाचा तो चांगला घोरणवाला घनपाटी दशग्रंथी वैदिक असून जिकडे तिकडे वाखाणलला असावा. त्याला असें ह्मणावें कीं, बाबारे, दीडशेंच्या ठिकाणीं दोनशें घे, पण जें मत द्यावयाचें तें नीट आपलें पोथीपुस्तक पाहून दे. असें केल्यानें प्रथम थोंडासा खर्च झाला असें वाटेल खरें, पण पुरावा कशा प्रकारचा पाहिजे, किती कमी आहे, व बाकीचा कसा मिळावावा वगैरेचें ज्ञान आधीं झाल्यानें पुढचा पुष्कळ त्रास चुकतो, व एकंदरीनें नफा होतो. (५) किरकोळ तयारी. जागोजाग कुशल बातजीदार पाहिजेत. त्यांनीं रात्रंदिवस गुप्तपणें जिकडे तिकडे घिरट्या घाली-

त असावें. कोणाची कोठें काय खटपट चालली आहे, समाजांत लोक काय बोलतात, प्रतिपक्ष्याकडील कशी काय तयारी आहे वगैरे गोष्टी नीट रीतीनें टेहळून गुपचिरपणें वेळच्या वेळीं वर्दी देणाऱ्या विश्वासूक बातमीदारांशिवाय धामधुमीच्या वेळेस कामाचा चांगला जम बसत नाहीं. तसेंच दहापांच तरी मोठमोठ्या यूरोपिअन लोकांच्या ओळखी असाव्या, ह्मणजे त्यांच्याकडून त्यांच्या समाजांत आणि अफीशीअल वर्गांत जी चर्चा चालली असेल ती कळते, व तदनुसार नवीन वळणें बांधण्यास ठीक पडतें. या शिवाय प्रत्येक समाजांत मध्यस्थ म्हणून एका जातीचे प्राणी आहेत. त्यांच्या मदतीनें एखादे वेळेस बेमालूम रीतीनें कामगिरी उरकतां येते. ह्मणून यांजपैकीं एक दोघे आंगाखालीं राखून ठेवले असले तर बरें. सारांश काय कीं, मास्तर, डाक्तर, बालिष्टर, कोणीका असेना; जो जो ह्मणून प्रसंगीं उपयोगी पडण्यासारखा असेल त्याला बगलेंत मारून ठेवावा. दुसरी एक महत्वाची सूचना करावयाची अगदींच विसरलों ती ही कीं, " शिववंदनकामांहीं वंदावा प्रथम देव नंदी न ! " या न्यायानें प्रत्येक मोठ्या देवालयांतील आणि गृहमठांतील द्वारपालांच्या आंगावर एकेक तुकडा टाकून ठेवलेला असला ह्मणजे महादेवाप-

र्थेत प्रवेश होण्यास बिलकुल अडचण पडत नाहीं !

असो. येथपर्यंत कोठें कंटाळवाणा, कोठें थट्टेचा व कोठें गंभीर मजकूर लिहिण्यांत आला आहे, तो कितपत मान्य होईल तो होवो.

आतां वाचकांचा निरोप घेण्यापूर्वी हें कोल्हापूर प्रकरण उभें राहिल्यापासून त्याचा निकाल होई तोंपर्यंत ज्या ज्या देशबंधूंनीं व मित्रांनीं सहाय्य केलें त्यांचे आभार मानणें येवढें मात्र राहिलें आहे. वर्तमानपत्रें काढून पुरें एक वर्ष झालें न झालें तों आह्मांवर एक दोन बिकट प्रसंग येऊन गेले, व त्यांतून आह्मी निभावलों, हें केवळ अनेक ममताळू मित्रांच्या मदतीमुळें झालें हें आह्मी प्रांजलपणें कबूल करतों. पोलिस कोर्टांत फिर्याद लागल्या बरोबर **मराठाकेसरी**चे दिवस भरले असें कित्येकांस वाटूं लागलें; पुढें शास्त्रीबोवांचा अकालीं मृत्यु झाला; मग तर कांहीं पुसूंच नका. त्या ऐन दुःखाच्या आणि आणीबाणीच्या प्रसंगीं जिकडे तिकडे सर्वजण असें म्हणूं लागले कीं आतां ही मंडळी रसातळास गेली ह्मणून समजा ! असो, आह्मी असें समजतों कीं, येवढ्या थोड्या काळांत आम्हांवर जीं दोन तीन संकटें येऊन गेलीं, व ज्यांतून आह्मी फुटांफूट झाल्या शिवाय जसेच्या तसे बाहेर पडलों, त्यांवरून

आमच्या देशबंधूंची येवढी तरी खात्री होईल कीं देश-सेवेचें दंभ चार पैसे मिळविण्यांत गुंतलेले हे लोक नाहींत, तर यापेक्षां थोडेसें कठीण काम आंगावर घेऊन तें निश्चयानें तडीस नेण्याचा यांचा निर्धार झालेला आहे. या प्रकरणांत आमच्या माना आडक-ल्या गेल्यामुळें अनेक मित्रमंडळीस जे दीर्घ श्रम झाले, त्यांबद्दल पूर्ण उतराई आमच्यानें कधींही होववणार नाहीं. आमचा सगळा भरंवसा आमच्या मुंबईच्या व पुण्याच्या विद्यालयीनमित्रांवर होता हें सांगायास पाहिजे असें नाहीं. यांची मदत नसती तर लोकांनीं भाकित केल्याप्रमाणें **मराठाकेसरी** कधींच निजधामास गेले असते. जणूं काय दोन्ही कॉलेजांनीं आमच्या बरोबर शेवटपर्यंत काळजीवाहण्यास, आणि कारागृहांत सुद्धां आमचा समाचार घेण्यास हे दोन दक्ष प्रतिनिधीच नेमून दिले आहेत कीं काय आमचा समाचार घेण्यास दोन मित्रांच्या सप्रेम वर्तनावरून वाटे! या खेरीज कोणाला पैशासाठीं, कोणाला सल्लामसलतीसाठीं को-णाला दुसऱ्या कांहीं गोष्टींसाठीं, असें आह्मी अनेकांस अनेक तऱ्हांनीं शिणविलें, याबद्दल आम्हांस फार वाईट वाटत आहे. एकदां आह्मांस असें वाटतें कीं आमच्या हातून बरीच देशसेवा झाल्यावर आमच्यावर लोकांस

त्रास देण्याचे प्रसंग येते तर बरें होतें. शिक्षा होऊन आह्मी तुरुंगांत गेल्यावर ही आमचें बरें होण्याविषयीं आमच्या हितचिंतकांनीं उपाय करणें सोडिलें नाहीं. वर्ड्सवर्थ मंडलिकप्रभृति मंडळींच्या अर्जाला एकीकडे झुगारून देऊन सरकारानें आह्मांला दहा पांच दिवसांची सूट दिली नाहीं यामुळें आमचें मोठेंसें नुकसान झालें असें नाहीं; पण अशा प्रसंगीं दया आणि सौजन्य दाखवून कोल्हापूर प्रकरणाच्या, व त्यांच्या मनांतील कुत्सित संशय काढून टाकण्याचा जो अमोलिक प्रसंग आला होता तो सरकारानें विनाकारण घालविला ! असो, झालें तें झालें; गत गोष्टींबद्दल खेद करण्यांत हांशील नाहीं. इतउत्तर आमची येवढीच उमेद आहे कीं, सकल महाराष्ट्रीयांनीं आह्मांवर जी प्रीति दाखविली आणि आह्मांस जो सन्मान दिला त्या प्रीतीला आणि त्या सन्मानाला आम्ही वास्तविक पात्र आहों असें केव्हां तरी आह्मांस दाखवितां आलें ह्मणजे आह्मी कृतकृत्य झालों. हें महत् कृत्य आमच्या हातून निर्विघ्नपणें शेव-टास जाण्यासाठीं आमचे जे खरे मित्र आहेत ते आह्मांस वेळोवेळीं आमचे प्रमाद दाखवोत, व सदुपदेश करोत; तसेंच आह्मीं आरंभिलेल्या उद्योगांत जर कांहीं

प्रशंसनीय भाग असला तर त्याचा चोहोंकडे विस्तार होऊन या महाराष्ट्र भूमीच्या उदरीं—

स्नेहं दयांच सौख्यंच यदिवा जानकीमपि
आराधनायलोकानांमुञ्चतोनास्तिमेव्यथा

असे मानणारे पुत्र निपजोत !

हें पुस्तक रामचंद्र विष्णु फडतरे यांनीं
सुधारक प्रिंटिंग ब्यूरो, ४५० सदाशिव,
पुणें येथें छापून प्रसिद्ध केलें.